
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Gerhard Rohlfs, Nuovi scavi linguistici nella antica Magna Grecia, Palermo 1972. 8ο, σσ. 234. (Istituto Siciliano di studi bizantini e neoellenici, 7).

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ νέα βελτιωμένη ἔκδοση τῆς παλαιότερης ἐργασίας τοῦ Rohlfs, «Neue Beiträge zur Kenntnis der Unteritalienischen Gräzität», *Sitzungsber. d. Bayer. Akademie der Wissenschaften*, 5, Μόναχο 1962, ὅπου ὁ συγγρ. ἐμβαθύνει τὴν μελέτη τῶν προβλημάτων τῆς καταγωγῆς τῶν κατωϊταλικῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων μετὰ βάση νέες προσωπικὲς τοῦ ἔρευνης καὶ μελέτης πού δημοσιεύθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὶς παλαιότερες δικές του. Στὴ νέα ἰταλική ἔκδοση ὁ Rohlfs ἐπωφελεῖται καὶ ἀπὸ γλωσσικὲς ἔρευνης πού πραγματοποιήσε ὁ ἴδιος σὲ διαλεκτικούς χώρους τῆς κυρίως Ἑλλάδας καὶ ἀπὸ τὸ ὕλικόν τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, σὲ μέτρο πολὺ μεγαλύτερον παρὰ στίς προηγούμενες σχετικὲς μελέτες του.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Rohlfs στὴν πρώτη ἤδη συνθετικὴ ἐργασία του *Scavi linguistici nella Magna Grecia*, Ρώμη 1933, ὑποστηρίζει ὅτι τὰ σημερινὰ ἑλληνικὰ τῆς Κάτω Ἰταλίας δὲν ὀφείλονται σὲ ἐποικισμούς πού ἔγιναν τὸ μεσαιῶνα ἀπὸ τὴν ἑλληνόγλωσση Ἀνατολή, παρὰ συνεχίζουσι μιὰ ντόπια ἀδιάσπαστη ἑλληνικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν. Στὸ πρῶτον ὅμως αὐτὸ δοκίμιον ὁ Rohlfs στηρίζεται περισσότερον στὰ δεδομένα τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδιώματος τῆς Καλαβρίας, πού ἔμεινε πῶς συντηρητικόν, παρὰ τοῦ ἰδιώματος τοῦ Σαλέντου, κάπως νεωτερικότερον. Αὐτὸ ἔδωσε λαβὴν σὲ γενικότερη πολεμικὴ Ἰταλῶν γλωσσολόγων κατὰ τῆς θεωρίας του. Στὸ βιβλίον πού κρίνομε ὁ Rohlfs τονίζει περισσότερον τὰ στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδιώματος τοῦ Σαλέντου, πού μαρτυροῦν τὴν ἀρχαίαν του καταγωγὴν, χωρὶς νὰ παραλείπη γενικότερες παρατηρήσεις γιὰ τὴν καταγωγὴν καὶ τῶν δύο σημερινῶν ἑλληνικῶν νησίδων.

Στὴ μελέτη μου *L'origine des dialectes néo-grecs de l'Italie méridionale*, Παρίσι 1958, θεώρησα ὅτι ἡ καλύτερη μέθοδος γιὰ ν'ἀνιχνεύσουμε τὴν ἱστορικὴν καταγωγὴν τῶν σημερινῶν ἑλληνικῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας εἶναι νὰ ἐξετάσουμε τὰ κοινὰ στοιχεῖα ἀρχαῖσμου πού παρουσιάζουσι οἱ νησίδες τῆς Καλαβρίας καὶ τοῦ Σαλέντου, νὰ τὰ χρονολογήσουμε μετὰ τὴν δυνατὴν ἀκρίβειαν καὶ νὰ τὰ συγκρίνομε μετὰ τὴν γλωσσικὴν εἰκόνα πού δίδουσι τὰ ντόπια, κυρίως ἐπιγραφικὰ, ντοκουμέντα ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα αὐτά. Ἐξετάζοντας μετὰ τὴν μέθοδον αὐτὴν ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ αὐτὰ κοινὰ φωνητικὰ στοιχεῖα, νομίζω ὅτι ἐστερέωσα ἀποφασιστικὰ τὴν ἀποψη τῆς ἀρχαίας καταγωγῆς τῶν ἰδιωμάτων πού μᾶς ἐνδιαφέρουσι.

Ὁ Rohlfs ἐξετάζει (κεφ. IX) μετὰ τὴν ἴδιαν μέθοδον ὀρισμένα φωνητικὰ

φαινόμενα, παρέχει όμως και άλλο ποικίλο υλικό (τοπωνυμικό, λεξιλογικό, μορφολογικό, συντακτικό), που συνηγορεί υπέρ της αρχαίας καταγωγής των ελληνικών νησίδων και ιδιαίτερα του Σαλέντου. Στο κεφ. XVIII παραθέτει τα συμπεράσματα των έρευνών του, που είναι τα ακόλουθα:

1. 'Ο Έλληνισμός της Κάτω Ιταλίας, ιδιαίτερα της Καλαβρίας, διατηρεί προβυζαντινούς αρχαϊσμούς. Με τον όρο «προβυζαντινός» δεν έννοούνται μόνο τα δωρικά στοιχεία, παρά και όσοι άλλοι αρχαϊσμοί δεν ίσοπεδώθηκαν από την Κοινή.
2. Δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι την εξαφάνιση της πολιτικής δύναμης των αρχαίων ελληνικών άποικιών ακολούθησε ή εξαφάνιση της ελληνικής γλώσσας.
3. Φωνητικά φαινόμενα χαρακτηριστικά των κατοϊταλικών ελληνικών, συνδυαζόμενα με τις ιστορικές μαρτυρίες, αποδεικνύουν ότι δεν υπάρχει σχέση μεταξύ κατοϊταλικών και πελοποννησιακών διαλέκτων.
4. Είναι αδύνατο να υποστηριχθί ότι τα κατοϊταλικά ελληνικά κατάγονται από οποιαδήποτε άλλη νεοελληνική διαλεκτική ζώνη, μόνο που παρουσιάζουν όρισμένους κοινούς αρχαϊσμούς με μερικές περιφερειακές διαλέκτους.
5. 'Ο Έλληνισμός του Σαλέντου παρουσιάζεται, κυρίως στο κεφάλαιο του λεξιλογίου, νεωτερικότερος από τον Έλληνισμό της Καλαβρίας. 'Όστόσο έχει τόσα αρχαϊκά στοιχεία, ώστε αποκλείεται να τον θεωρήσουμε βυζαντινό.
6. Τα ελληνικά τοπωνύμια του Σαλέντου, αριθμητικά λιγότερα από της Καλαβρίας, αποκαλύπτουν αρχαία καταγωγή.
7. 'Η διατήρηση διπλής τοπωνυμικής παράδοσης στο Σαλέντο (Lupriu - Lecce κτλ.) μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην περιοχή υπάρχει αρχαία διγλωσσία και έλληνο-λατινική συμβίωση.
8. 'Ο όρος Griki, αντί Greci, λεγόμενος για τους Έλληνες του Σαλέντου, στηριγμένος πιθανώς σε όσκιό υπόστρωμα, μάς υποχρεώνει να αποκλείσουμε την υπόθεση ότι οι πληθυσμοί αυτοί έφτασαν στην Ιταλία από την Ανατολή τον 9ο αιώνα μ.Χ.
9. Σε όλο το Σαλέντο, όπως και σε όλη την Καλαβρία, βρίσκουμε άμοιβαία επίδραση ελληνικών και ρομανικών διαλέκτων. Αυτό σημαίνει παλαιά συμβίωση. Δέ συμβαίνει το ίδιο με τις νεώτερες άλβανικές και σλαβικές άποικίες, οι οποίες άποτελούν άπομονωμένες σφήνες.
10. 'Ενώ οι Ιταλικές διάλεκτοι της νότιας Καλαβρίας και ανατολικής Σικελίας παρουσιάζονται ως στρώματα σχετικά νεώτερα, ή κατάσταση στο Σαλέντο παρουσιάζεται διαφορετική: 'Εκεί μερικές ζώνες δίνουν προτίμηση στην ελληνική και μερικές στη λατινική γλώσσα. Αυτό δεν μπορεί να εξηγηθί παρά από μιá αρχαία διγλωσσία.
11. 'Η άλλαγή της αρχαίας σε νέα ελληνική πραγματοποιήθηκε κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ώστε είναι παράλογο να θέλουν μερικοί να δικαιολογήσουν το νεοελληνικό χαρακτήρα των κατοϊταλικών ελληνικών με άποικισμούς από την Ανατολή, που πραγματοποιήθηκαν δήθεν τον 9ο και 10ο αιώνα μ.Χ.
12. Το ελληνικό ιδίωμα που έπιβίωσε στο Σαλέντο περιέχει ήλυρικο-μεσσαπικά στοιχεία, που δικαιολογούνται μόνο αν δεχτούμε την άδιάσπαστη ντόπια ελληνική γλωσσική παράδοση.

'Από τη σύντομη αυτή παράθεση των πορισμάτων του Rohls, βλέπει

κάνει τὴν ποικιλία τῶν ἀπόψεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ συγγρ. ἀντιμετώπισε τὸ θέμα του. Καὶ ὅταν ἀκόμα τὸ ὕλικό του παραθέτει δὲ συνηγορῆ πάντα πειστικά ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών του, ὁ Rohlfs ἀνοίγει γόνιμους δρόμους στὴν ἔρευνα.

Ὅπως καὶ στὸ πρῶτο του δοκίμιο γιὰ τὴν καταγωγή τῶν ἑλληνικῶν νησιδῶν τῆς Ἰταλίας, ὁ Rohlfs ὑπερβάλλει κάποτε ὡς πρὸς τὴν ἀξία τοῦ ὕλικου τοῦ μᾶς παρέχει. Στὸ κεφάλαιο XII λ.χ. ἐξετάζονται τὰ κοινὰ λεξιλογικά στοιχεῖα τῶν δύο νησιδῶν ποὺ θεωροῦνται ὡς ἐνδειχθῆ παλαιᾶς παράδοσης μιᾶς τοπικῆς Κοινῆς. Ὅρισμένες λέξεις, ποὺ ὁ συγγρ. τίς παίρνει γιὰ ἀρχαῖα κατὰ λοιπα ποὺ ἰδιάζουν στὰ ἑλληνικά τῆς περιοχῆς, βρίσκονται συχνὰ καὶ σὲ ἄλλα ἑλληνικά ἰδιώματα ἢ σὲ παλαιότερα (ὅχι ὅμως πολὺ παλαιὰ) κείμενα, καὶ δὲν ἔχουν ἀποδεικτικὴ ἀξία ὡς πρὸς τὴν καταγωγή τῶν κατωῖταλικῶν ἑλληνικῶν. Τέτοια εἶναι τὰ ἀλυχτῶ, ἀποῦθε, ἄρτι, κάλλιο, κολλίτσα (=κολλητσίδα, χόρτο) ἰζ μία (ζεῖς μία = μαζί, πβρ. κρητ. ζιμιῶ) πέττω (ζπέφτω, Κύμη: πέττου, Σκύρος: πέτου), τὸ πάγκοινο κύρης (=πατέρας, κατωῖτ. cūri). Στὸ κεφ. XIII ἐξετάζονται τὰ δάνεια ἀπὸ τὴ λατινική: Οἱ Ἕλληνες τῆς Κάτω Ἰταλίας, λέει ὁ Rohlfs, στὴ συμβίωσή τους μὲ τοὺς Λατίνους, δανείστηκαν ἑνωρὶς λέξεις ἀπ' αὐτοὺς, ποὺ ζοῦν ἀκόμα στὰ σημερινὰ ἑλληνικά ἰδιώματα τοῦ Σαλέντου καὶ τῆς Καλαβρίας. Μερικὲς ἀπὸ τὶς λέξεις ποὺ ἀναφέρει, ὅπως π.χ. arcu-la > ἄρκλα (πρβ. παράκλι) conuela > κοννούκλα, cucullus > κουκούλλα, fascia > φασκιά, pediculum > πέδικλο, situla > σίκλα κτλ., εἶναι σὲ πανελλήνια χρῆση. Εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ θεωρήσουμε τὴν παρουσία τους καὶ στὰ κατωῖταλικά ἑλληνικά ὡς ἀπόδειξη τῆς ἀδιάσπαστης συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Κ. Ἰταλία.

Οἱ ἀντίπαλοι τῆς θεωρίας τοῦ Rohlfs εἶχαν ὑποστηρίξει ὅτι στὸ Σαλέντο τὸ ἑλληνικὸ τοπωνυμικὸ στοιχεῖο εἶναι ἀρκετὰ φτωχό. Ὁ Rohlfs ἐπιδόθηκε (κεφ. VII) σὲ συστηματικότερη συλλογὴ καὶ μελέτη τῶν τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς, καὶ μὲ τὸ ὕλικό του παραθέτει ἀποδεικνύει πειστικά ὅτι ἡ ἑλληνόφωνη ζώνη τοῦ Σαλέντου εἶχε μεγαλύτερη ἔκταση παλαιότερα. Ὅμως ὅλα αὐτὰ τὰ τοπωνύμια, ποὺ ἡ ἔτυμολόγησή τους δὲν εἶναι πάντα σίγουρη, δὲν μποροῦν μόνον τους, καὶ ἐφόσον ἱστορικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες δὲν ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἀρχαιότητά τους, νὰ εἶναι ἀπόλυτα πειστικά τεκμήρια καταγωγῆς ἀπὸ τὰ ἑλληνικά τῆς ἀρχαίας ἢ μετακλασικῆς Μεγάλης Ἑλλάδας. Πολλὰ τους ἔχουν μεσαιωνικὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο τὸ πλούσιο ὕλικό του μᾶς παρέχει ὁ Rohlfs δίνει λαβὴ γιὰ παραπέρα ἔρευνες, ποὺ θὰ καθορίσουν τὴν ἀξία τοῦ καθενός.

Στὸ ἴδιο κεφάλαιο ὁ συγγρ. παραθέτει πέντε ὀνόματα χωριῶν, νότια ἀπὸ τὸ Lecce (Aquárica, Aquárica del Capo, Capráríca di Lecce, Capráríca del Capo, Sanáríca), ποὺ τὰ θεωρεῖ παράγωγα λατινικῶν κύριων ὀνομάτων τοῦ ἰδιοκτητῆ μὲ ἑλληνικὸ ἐπίθημα -ικός. Ἀνάλογα ὀνόματα τόπων παράγωγα οἰκογενειακῶν βρίσκουμε πολὺ συχνὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα. Δὲν νομίζω ὅτι στὸ Σαλέντο εἶναι δείγματα διγλωσσίας, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ συγγρ., σ. 44. Θὰ μπορούσαν νὰ ὀφείλωνται καὶ σὲ καθαρὰ ἑλληνογλωσσὸ πληθυσμὸ ποὺ ὀνομάζει μὲ τὸ δικό του τρόπο τὰ latifundia Ρωμαίων ἰδιοκτητῶν.

Θὰ μοῦ ἐπιτρέψη ὁ συγγραφέας νὰ κάμω μερικὲς σποραδικὲς παρατηρήσεις στὸ πλούσιο ὕλικό του.

Τὸ τοπωνύμιον Αἰγίον, δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐτυμολογηθῆ ἀπὸ ἀραιός. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ φυτώνυμο: Ἄραιος εἶναι καὶ τοπων. στὴν Κύμη, ὅπου ὑπάρχει καὶ ὡς προσηγορικὸν μὲ ἀντίστοιχον τὸ θηλ. ἀρία σ' ὄλο τὸν ἐλλαδικὸν χῶρον, ποῦ δηλώνει τὸ φυτὸ «ἀρία δρύς». Τὸ τοπων. Madricò ἢ Matricò, σ. 42, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον νὰ ἀνάγεται σὲ δωρικὸν τύπον *ματρικός*, ἰων.-ἀττικ. *μητρικός*. Στὴ Ρόδο ὑπάρχει ὄνομα μικροῦ οἰκισμού *Μαντρικό*, ποῦ ὁ V. Guérin, *Ile de Rhodes*², Παρίσι 1880, σ. 308, ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ μάντρα = στάβλος καὶ πατητήρι. Τὰ τοπων. Macrí, Rapanà, Rianà πρέπει νὰ ἀνάγονται στὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα τῶν ἰδιοκτητῶν. Τὸ Sarcinò ἴσως εἶναι *Σαρακηνώ* (ν). Τὸ Seeli - Sicli - Sicili - Zikli, γιὰ τὸ νὰ παράγεται ἀπὸ *σπεκλίον* καὶ ὄχι ἀπὸ *σίκλος - σίκλα*, λατιν. *situla*; Ὁ ἔβρισκα φυσικότερη τὴν ἀναγωγὴν τοῦ τοπων. Aradèο σὲ Ἄρειαιός καὶ ὄχι σὲ Ἄρατος. Τὸ Badisco εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον νὰ ἐτυμολογηθῆ ἀπὸ *βαθός* + *-ίσκος* Φυσικότερον βρισκῶ τὸ *βαθύσκιο* (*βαθός* + *σκιά*). Τὸ Catòna, σ. 46, δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ καταταχθῆ στὰ ἐλληνικῆς ἀρχῆς τοπωνύμια, ἀφοῦ ἡ λέξις, καὶ ὡς προσηγορικὸν καὶ ὡς τοπωνύμιον, συχὴν στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν τύπον *κατούνα*, εἶναι βενετσιάνικης καταγωγῆς. Ἄν πραγματικὰ τὸ τοπωνύμιον Darin - Tarin ἀνάγεται σὲ λαυρίον, πράγμα λιγὸν δύσκολον ἀπὸ φωνητικὴ ἀποψη, γιὰ τὸ νὰ σημαίνει «luogo di eremiti»; Ὁ ἦταν συμφωνότερος πρὸς τὴ θεωρίαν του, ἂν ὁ συγγρ. τὸ ἐτυμολογοῦσε ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχαία σημασίαν τῆς λέξεως (πρβ. *Λαύριον*). Ἡ μορφολογία καὶ ἡ ἱστορία τοῦ τόπου θὰ βοηθοῦσε γιὰ τὴν ὀρθὴν ἐτυμολογίαν. Στὸ κεφ. X, ὅπου ἐξετάζονται μορφολογικοὶ καὶ συντακτικοὶ ἀρχαϊσμοὶ τῶν κατωϊταλικῶν ἐλληνικῶν, ὁ Rohlf's ἀναφέρει, σ. 91, τὴν ἐπιβίωση τῶν ἀρχαίων δικατάληκτων ἐπιθέτων σὲ -ος (*ὁ καὶ ἡ βάρβαρος* κτλ.). Δὲν εἶναι ὀρθὸν πῶς δὲν ὑπάρχει κανένα ἔχνος αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν ἐπιθέτων στὰ νέα ἑλληνικά, ἐκτός ἀπὸ τὰ τσακόνικα (*ὁ καὶ ἡ ἄρροστε* = ἄρρωστος). Τὸ ἴδιωμα τῆς Σκύρου διατηρεῖ αὐτὸν τὸν τύπον (*ὁμορφος γεναίκα*, *ὁμορφοὶ γεναιίτσες*). Πάντως πρόκειται νὰ ἐδῶ γιὰ μορφολογικὸν ἀρχαϊσμόν.

Στὸ κεφ. XI, ὅπου ἐξετάζονται οἱ λεξιλογικοὶ ἀρχαϊσμοί, ὁ συγγρ. παραθέτει τὸ οὐσιαστικὸν νάνα - grāa (= *ράξ* - *ρώνα*) καὶ ὑποθέτει ὅτι τὸ ἀρχικὸν β εἶναι ἐπιβίωση ἀρχαίου, F. Ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, ἡ λέξις δὲν παρουσιάζει στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά ἀρχικὸν F. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ νεώτερη ἀνάπτυξιν σὲ συνεκφορά. Χωρὶς ἄλλο εἶναι ἀρχαῖκόν τὸ ἀρνητικὸν μόριον *dén gje* = ὄχι στὸ Σαλέντο καὶ ὀρθὰ ὁ R. τὸ ἀνάγει σὲ οὐδέν γε. Δὲν εἶναι ὅμως κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, σωστὸ πῶς δὲν ὑπάρχει σὲ καμιάν ἄλλη νεοελληνικὴ διάλεκτον. Στὰ ἐπίσης ἀρχαῖα κυπριώτικα ἔχομε *éndže* (ὄχι σὲ ἀπόλυτη χρῆσιν, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ ρῆμα: *éndže θέλω*, παρὰλληλα πρὸς τὸ *éθ θέλω*), τὸ ὁποῖον, ἀντίθετον ἀπὸ τὸν Μενάρδον ΠΑΑ 6, 1931, 476), νομίζω πῶς πρέπει νὰ ἀναχθῆ σὲ οὐδέν γε (*éngge*) *éndže*.

Δὲν πείθεται κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐρμηνείαν ποῦ δίνεται στὸ σαλεντικὸν *dámmi(o)* = δάκρυ ἀπὸ **δάκμων* ἢ **δάκμων* οὔτε τοῦ *ániso* = ἄβυσσος ἀπὸ *ἄβυσσος* + *βυθός* συμφυρμένα. Ἡ ἀπλοποίηση τοῦ ἀρχαίου διπλοῦ εἶναι κάποτε δυνατὴ ἀπὸ ὀρισμένες ἀναλογίας. Θεωρητικὰ εἶναι πιθανὴ ἡ ἐπιβίωση ἰλλυρικο-μεσσαπικῶν λεξιλογικῶν στοιχείων στὰ σημερινὰ ἑλληνικά τοῦ Σαλέντου. Νομίζω ὅμως ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς τέτοιον τὸ *kifuri* = μεγάλο πανέρι ὅπου βάζουν σιτηρὰ (σ. 135). Φωνητικὰ καὶ σημασιολογικὰ ἡ λέξις μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸ πανελλήνιον *κιβούρι* = φέρετρο, τάφος, μετακλιν. *κιβώριον*, λατ. *ci-bo'rium*, γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. τὰ ἐτυμολογ. λεξικά τῆς ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς τῶν Chantaine καὶ Ernout - Meillet. Ὑποθέτω ὅτι καὶ τὸ *scògru* - *scuègru* = ἀγκαθωτὸς θάμνος, ποῦ ἀπαριθμεῖται μετὰ τῶν μεσσαπικῶν καταλοίπων, πρέπει νὰ συνδεθῆ μὲ τὸ ἑλληνικὸν *σκορπίος*, τὸ ὁποῖον φαίνεται λέξις μεσογειακῆς καταγωγῆς. Τὰ ἀγκάθια τῶν σχετικῶν ὀσίων θυμίζουν τὸ κεντρικὸν τοῦ σκορπιοῦ.

Οι παρατηρήσεις αυτές και όσες άλλες θα μπορούσαν να γίνουν στο ύλικο πού μᾶς παρέχει ο Rohlf s δὲν ἐλαττώνουν κατὰ τίποτα τὴ γενικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Τὰ νέα γλωσσικά δεδομένα, συνδυαζόμενα μὲ τὰ ἱστορικά (φιλολογικά, ἐπιγραφικά, νομισματικά), ὅπως τὰ παρουσιάζει ὁ συγγρ. στὸ κεφάλαιο II, πείθουν ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἱστορία τοῦ Σαλέντου εἶναι παράλληλη μὲ τὴ γλωσσικὴ ἱστορία τῆς Καλαβρίας, καὶ ὅτι οἱ δύο σημερινὲς ἐλληνικὲς νησίδες τῆς Κάτω Ἰταλίας συνεχίζουν τὴν ἀρχαία παράδοση τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας. Οἱ πολυάριθμες σχετικὲς μελέτες τοῦ Rohlf s δὲν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ οἱ ἐλληνιστὲς δὲν ἔχουν παρὰ νὰ εὐχηθοῦν στὸν ἀκούραστο ἐρευνητὴ, πὺ ἀπὸ μισὸ αἰῶνα ἔσκυψε πάνω στὸ πρόβλημα αὐτό, εἰς πολλὰ ἔτη.

ΣΤΑΜ. Κ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ

Ἐμμανουὴλ Κριαροῦ, Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημόδους γραμματείας, 1100-1669. Τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 252. Τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 381. Τόμος Γ', Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 430.

There is quite a chance that the second part of this century is going to be an extremely important period for the field of Byzantine and Modern Greek studies. At last we shall be delivered from the Misery of searching and searching (and often not finding) in the old lexicons: Lampe has already finished his lexicon on the writings of the *Patres*; after many years of thorough preparations and investigations and much hard work the Lexicon of Kriaras has reached the letter B, and, as we may expect, the next volumes will follow each other in increasing rapid succession; what still remains to be done is a lexicon that deals with the vocabulary of the learned Byzantine writings. During the closing session of the latest Congress of Byzantine Studies (Bucarest, 1971) a committee has been set up in order to prepare the composition of a «Byzantine Greek Lexicon», to be called for the time being the «Nouveau Ducange»¹. Among the scholars who have been placed upon this committee there is one who certainly knows the ins and outs of composing a lexicon, Professor Emmanuel Kriaras. Let us hope that this task will be tackled with the same ardour and perseverance as was done before with the Lexicon that now lies before us.

In 1949 Kriaras, then director of the Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον in Athens, made the proposal to the Academy that his institute start the composition of a lexicon, covering mainly the literary texts written during the period 1204-1669². His proposal was turned down, but he did not forget it. When, a year later, he was appointed to the chair of Medieval Greek Studies at the University of Thessaloniki, he started thinking of pursuing

1. See *Bull. d'inf. et de coord.* 6, 1972-3, 18 and 26-7.

2. How and when the Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον was started and how the young Kriaras with two others was sent to Munich to gain experience through serving in

his aim unaided (but not by his students!) and did so from 1956 onward¹. In 1967, however, after many years of hard work, he was forced to give up his chair and to become a private citizen. It may have been this very set-back that made him persevere, fortunately with the support of the Βασιλικόν (later Ἐθνικόν) Ἰδρυμα Ἐρευνῶν and the Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν of the University of Thessaloniki.

The decision taken by Kriaras in 1956 was the right one. All scholars who occupy themselves with the study of vulgar Byzantine and early-Modern Greek texts know the inferior quality of the instruments they have to use: a descriptive grammar of medieval Greek is still wanting; the lexicons (Du Cange, Sophocles, Δημητράκος, Rohlf's, and sometimes Lampe, Bauer, Liddell-Scott) that are at one's disposal are either too old or cover only to a very slight degree the kind of Greek that is used in this sort of texts and during this period. One has to have recourse to the (sometimes comprehensive, but mostly utterly deficient) glossaries which editors add to the texts published by them. With such poor instruments one has to interpret the texts, to make linguistic, literary and literary-historical researches, with this kind of tools one even has to prepare critical editions. Kriaras is the first one to have taken the initiative to break through the vicious circle drawn by those who maintained that a lexicon like the one Kriaras is writing now could not be composed, when one did not have at one's disposal good, reliable critical editions. Kriaras was aware of the weight of this problem² and has found, I think, the best possible solution: next to a lexicographical (and etymological) archive he started an archive of corrections. And so he makes use of the existing texts, supplied, however, with all plausible corrections which in the course of time have been introduced. Corrections are also made by himself, but only in those places where he thinks they are absolutely justified. We must not forget that he does this not only by relying on his great experience as a scholar, but also by naturally profiting from the immense treasure of knowledge and data piled up in his archives in an abundance

---

the staff of the *Thesaurus linguae Latinae*, is told by Kriaras himself in his Introduction (Vol. A', pp. ε'-θ'). It is interesting to read besides what Vagiakakos says in his review in *EEBS* 38, 1971, 438-41.

1. For an interesting picture of how the work was done during the first years, see the review of Rotolo in *RSBN* 8-9, 1971-2, 323-32.

2. In his Introduction he puts it in this way (Vol. A', pp. ι'-ια'): «Θά ἦταν βέβαια εὐκατῶ προτοῦ ἐπιχειρηθῆ ἡ σύνταξη Λεξικοῦ τῆς μεσαιωνικῆς δημόδους γραμματείας τῶν ἐτῶν 1100-1669 νά εἶχαμε ἤδη ἀποκτήσει ἰκανοποιητικῆς ἐκδόσεις ὅλων τῶν κειμένων τῆς περιόδου. Ὅμως ἡ παρουσία ἐλλείψεων στόν ἐκδοτικό τομέα δὲ νομίζω ὅτι θά ἦταν ἀρκετῆ δικαιολογία γιὰ νά καθυστερήσῃ ἡ ἀνάληψη τῆς πρωτοβουλίας. Μιά λεξικογραφική κωδικοποίηση ἦταν ἀναγκαία, ἔστω καί γιὰ μιὰ ὀρισμένη γραμματειακή περιοχὴ».

that nobody else has ever seen before. Of course he introduces these corrections with the necessary cautiousness, always careful to remember the words of Neumann quoted on p. ιστ' of his Introduction (Vol. A'): «...ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπιχειρῇ νὰ κἀνη κανεὶς μέσα στὸ λεξικό ἐκεῖνο ποὺ κάποτε θὰ κάμη ἕνας ἄλλος μὲ τὸ λεξικό».

Another important reason why I think that Kriaras' decision was right is that this Lexicon will not only result in better future editions, but also will be an exhortation and a mine of information for future grammatical, etymological and semasiological research.

In the three volumes which have been published so far the letter Α has been completed, an achievement only due to the diligence and perseverance of Kriaras and his staff¹. I know, this Lexicon has not yet passed the fatal mark of γάρφαρος, a mark that big lexicons set up in Greece can pass, it seems, only with the greatest difficulties. This time, however, one may have, I think, great confidence that eventually it will reach the letter Ω. By his great enthusiasm, by his tough working power and by the high quality of the work turned out one single man has managed to gain a recognition by such organisations as the Βασιλικὸν (now Ἐθνικὸν) Ἰδρυμα Ἑρευνῶν and the Ford Foundation. Thanks to the financial aid granted by these organisations he is now able to gather around him so extensive a staff as has ever been, I think, beyond his boldest expectations. The man Kriaras has grown into an institute, not only in a metaphorical, but also in a literal sense. That is why we may hope that the next volumes, which are awaited — I may say this without exaggeration — with great eagerness, will appear in due course².

It is a pleasure and an honour to write a review on a work the author of which states (Vol. Γ', p. ι'): «Ἔργα σὰν αὐτὸ ποὺ ἐπιχειροῦμε παρέχουν, νομίζω, τὸ δικαίωμα στοὺς συντάκτες τους νὰ βελτιώνουν κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐργασίας τῆ μέθοδο ποὺ ἀκολουθοῦν σὲ οὐσιαστικὰ ἢ καὶ σὲ τεχνικὰ ζητήματα, φτάνει μόνο νὰ ὀδηγοῦνται σιγά-σιγά σὲ μιὰ σωστότερη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων». An observation of this kind gives the reviewer the boldness to express himself frankly and with the confidence that, if he is right, he will not go unheard.

1. The expectations are running rather high as to the number of volumes, when the Lexicon will be completed: Trapp (*JÖB* 19, 1970, 274) comes to a number of 13, Eideneier (*BZ* 64, 1971, 103) even to 17. Eideneier, I think, is closer to the mark. Whether the number mentioned by Tomadakis (in *Ἀθηνᾶ* 71, 1969-70, 450), viz. 5 is due to a misprint or to an error in calculation on the part of Tomadakis, is unknown to me.

2. Cf. Kriaras' own words on p. ε' of his Introduction (Vol. A'): «Θὰ ἔπρεπε γι' αὐτὸ τὴν πραγματοποίησή του νὰ τὴν ἐπιχειρήσῃ εἰδικὸ ἐρευνητικὸ Ἰνστιτούτο μὲ πολυ-ἀριθμὸ ἐπιστημονικὸ προσωπικό. Τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νὰ ἀποθαρρύνῃ ἕνα μεμονωμένον ἐρευνητὴ ὥστε νὰ μὴν ἀναλάβῃ μιὰ χρήσιμη πρωτοβουλία, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἀγνοοῦσε ὅτι θὰ ἔβρισκε δυσκολίες στὴν προσπάθειά του».

A language cannot be partitioned into periods with impunity. A historical lexicon of the Greek language would have to include the whole vocabulary or might, if the work could not be done by one person, at best be distributed among several authors, provided that the work is carried out according to fixed standards and strict regulations¹. This has been clearly recognized by Kriaras. And so he does not give us a lexicon covering the Greek that is found in the texts written between 1100 and 1669, not even the «vulgar» Greek written during this period. Instead, he gives us a lexicon of the vocabulary employed in the texts of vulgar *literature* of the period 1100-1669.

If it were not a lexicon that covers a limited number of texts, but a lexicon of the language, a historical lexicon, then the year 1100 would have been the wrong choice. I say this, because Kriaras seems to believe that around this time the Greek language starts developing into Modern Greek (Vol. A', p. ι'): «Ἐπροτίμησα λοιπὸν τὴν περίοδο ἐκείνη πού μέσα σ' αὐτὴν ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται, στίς καταβολές του ἔστω, ὁ νεώτερος ἑλληνικὸς βίος μὲ τίς ποικίλες ἐκφάνσεις του καὶ ἰδίως μὲ τὸ γλωσσικὸ του ὄργανο»². This is not true. What we find in the texts of this period, faintly and covered at first, but ever clearer in the course of time, makes obvious that around 1100 the spoken language had already developed into something that could be called Modern Greek³. The beginning of this evolution has to be sought in the Koine, particularly in the language used in the private papyri. This, however, does not mean that it is the spoken language that occurs in these papyri, for they are written⁴! Neither does it mean that in the period prior to the Koine the spoken language did not develop at all (a development which, as a matter of course, in most cases went into the direction of Modern Greek!). On this development, however, the Ancient Greek sources do not give us much information. All this, and the fact that in the writings of especially the period between the 8th century and 1100 there are only sporadic indications of the existence, not to mention of the development of the spoken language, means that we shall never know with any measure of certainty what belonged to the sphere of the spoken language and what not. I have said all this in response to a problem posed by Tomadakis in his review on Kriaras' Lexicon⁵: «Ἐπάρχει ἐν μικρὸν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον δύνανται νὰ ἔχη μεγάλας ἐπεκτάσεις, συνίσταται δὲ εἰς τὸ κατὰ πό-

1. See also Tomadakis, 'Αθηνᾶ 71, 1969-70, 452.

2. My italics.

3. See also Vol. A', p. ια', where Kriaras himself quotes Chatzidakis: «... κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα “ἡ λαλουμένη ἑλληνικὴ εἶχεν ἐξελιχθῆ σφόδρα” καὶ “ἐφαίνετο νέα ἑλληνικὴ”» (my italics).

4. See, e.g., L. Rydbeck, *Fachprosa, vermeintliche Volkssprache und Neues Testament*, Uppsala 1967, p. 194.

5. 'Αθηνᾶ 71, 1969-70, 451. See also Rotolo, *RSBN* 8-9, 1974-2, 325-6.

σον τόσον αἱ δημώδεις ὅσον καὶ αἱ λόγια (νεόπλαστοι φαινομενικῶς) λέξεις τῶν βυζαντινῶν καὶ μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἐλαλήθησάν ποτε»¹. A little further on he pronounces as his opinion that words which were used in the spoken language should be marked somehow. It is easy enough to decide which these words are as far as they are still in use at the present moment, but I hope to have made clear that one can never be sure about the rest.

The vocabulary of the so-called «vulgar» texts of all periods has been spread over several lexicons: the existing lexicons do not cover the vocabulary of a certain segment of the language, as e.g. Attic, Ionic, Atticistic, «vulgar» Greek, «learned» Greek etc., but give us the vocabulary used in a definite number of texts, viz. Ancient Greek texts, the N.T., the papyri, the writings of the *Patres*. That is why Kriaras made the right choice, when he decided to write a lexicon based upon a certain kind of texts and not based upon a definite period of the language. When he had done this, it was almost a matter of course that he chose as his starting-point the year 1100: it is then, after the fall of the Macedonian dynasty, that literary activity begins to flourish, but this time it is the «vulgar» tongue that asserts itself again. From this moment on the under-current of «vulgar» Greek slowly comes to the surface, even though in the form of writing, so that especially in the beginning it is mixed with many archaistic elements. As another advantage of the choice for 1100 should be mentioned the fact that now his Lexicon links up with the Lexicon of Sophocles, which does not go beyond this year.

As to the date of 1669, it seems to be a well-chosen limit, notwithstanding the fact that the flowering period of the Cretan literature can hardly be called medieval: it was on the island of Crete that after a long course of evolution the «vulgar» tongue was finally accepted as the basis and source of the literary medium through which the Cretan poets expressed themselves.

Kriaras does not cover the whole vocabulary of the vulgar texts written between 1100 and 1669. He does not give us a *thesaurus*, but a lexicon. These are the limits he sets himself²:

1. He gives all the demotic words, notwithstanding the existence of the *LANE* and *Δημητροῦκος*. This choice is justified, I think, as Kriaras' Lexicon precedes these and should, accordingly, denote the first or at least the earlier find-spot.

2. He gives all the Byzantine words occurring in the texts covered by his Lexicon, whether they are found in texts written before 1100 or after. This, I think, is not altogether justified, as several of these words will appear in Lampe³. No reader would object to being referred to this

1. My italics.

2. Vol. A', pp. ιβ'-ιγ'.

3. I do not mention Sophocles' Lexicon, as this is no longer up to date.

Lexicon, or rather words which are treated in Lampe in a satisfactory manner might be omitted altogether. Since epitomizing has been accepted as a principle, one will have to take it for granted that, when studying texts covered by Kriaras' Lexicon, one needs more than one dictionary. 3. He gives only those Ancient Greek words which underwent a change of form or of meaning during the Middle Ages. On p. ρνγ' of Vol. A' he makes yet another remark about this category, viz. that words which changed only in form are not given a semasiological section. In Vol. B', p. ζ' another observation is added: «Προκειμένου για αρχαίες λέξεις που έχουν και στην εποχή των κειμένων μας ευρύτερη δημοτική χρήση και που διατηρούν ως δημοτικές αρχαίες σημασίες τους, καταβάλλεται προσπάθεια να καταχωριστούν και οι σημασίες αυτές, μολονότι είναι αρχαίες, με περιορισμένα πάντως παραθέματα». These words seem to run counter to the above-mentioned principle. If, however, I understand Kriaras rightly, he speaks here of Ancient Greek words, unaltered in form, whose range of signification has shifted to such a degree that they have acquired some new meanings, but have also retained some old ones. Otherwise this craving for completeness cannot be approved of. In any case, some words have been entered for which, I think, the reader should have been referred to L.-S., or which, more preferably, could have been omitted¹. A few examples: ἀποθήκη, ἀποθησαυρίζω, ἀποκαραδοκία, ἀπόκενος, ἀποκρυφή, ἀπόκρυφος, ἀποκρύφως.

4. He gives all the words occurring in the texts covered by his Lexicon which originated in the Koine-period, whether they underwent changes or not, all this notwithstanding the existence of L.-S., Bauer, Preisigke-Kiessling and Lampe. Although agreeing with the statement of Chatzidakis² (quoted by Kriaras in Vol. A', pp. ιβ'-ιγ': «ἡ γλῶσσα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης "ἔβαψε τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν"»), viz. that already in the language of the OT and the NT can be observed many phenomena which have reached full development in Modern Greek. I disagree with Kriaras about the choice he has made. I do understand the background of this choice: strictly speaking, he believes that the vocabulary used in the texts covered by his Lexicon not only has its origin in the Koine (Ancient Greek, as a matter of fact, also is its origin!), but also that the Koine, at least in its most simple form, in the first instance is Modern Greek. Roughly speaking, I agree. This, however, should not be considered only from a scientific, linguistic, but also from a practical point of view. Many words, covered by Kriaras, can be found in L.-S., Bauer, Preisigke-Kiessling and Lampe. Why repeat them? Why has not the same principle been followed as with the Ancient Greek words? Kriaras wishes to point out very clearly that the new type of Greek that occurs

1. See also Mitsakis, *JHS* 90, 1970, 267b-268a.

2. This, although the way he expresses himself is not altogether plain: the Dutch language also «βάφτηκε» by the language of the OT and NT!

in the texts of the 12th century is a type that had already made itself manifest at an earlier date, viz. in the texts of the Koine-period. That is why he thinks that the words belonging to this type deserve a treatment different from that of the Ancient Greek words. I do not think this is right. This Lexicon covers a certain period, not the language of that period, but the literature, even though it is only that literature which uses as its means of expression a kind of Greek that approaches more or less the spoken language of that period. Kriaras' last sentence of observation no. 4 (Vol. A', p. ιγ') should apply both to the Ancient Greek and the Koine words: «Τὸ λεξικὸ λοιπὸν ... δὲν περιλαμβάνει ἐπιβιώσεις λέξεων τῆς δόκιμης ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀν' οἱ ἐπιβιώσεις αὐτὲς δὲ μᾶς διδάσκουν κατὰ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τυπολογικῆ ἢ σημασιολογικῆ ἄποψης».

5. He gives us «λέξεις λόγιες, πλασμένες στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια καὶ ποὺ λίγο-πολύ χρησιμοποιοῦνται σ' ὀλόκληρη τὴν ἐποχὴ αὐτή.» This is correct, I think, although there is much to be said for the observation made by Mitsakis¹ that such words should be omitted, as they will be entered in the future in the «Nouveau Ducange»². It is quite understandable, however, that Kriaras cannot easily refer his readers to a lexicon that does not yet exist.

6. «Δὲν ἀγνοήθηκε οὔτε ὁ λεξιλογικὸς ἐκεῖνος θησαυρὸς τῶν λόγιων μυθιστορημάτων τοῦ δωδέκατου αἰώνα ποὺ συμπίπτει συχνὰ μὲ τὸ λεξιλόγιο τῶν δημωδέστερων μυθιστορημάτων ποὺ γράφηκαν μετὰ τὸ 1204»³. Only the vocabulary which also occurs in the later romances is covered. This is correct, as the romances of the 12th century do not belong to the δημώδης γραμματεία. Kriaras would have made himself clearer, though, if he had omitted the word «συχνὰ» in the last part of the sentence.

It is self-evident that a Lexicon like the present gives a mixture of demotic and learned words, as is pointed out by Kriaras himself⁴. I cannot agree, therefore, with Tomadakis⁵ who, followed by Rotolo⁶, passes the following criticism: «Θὰ παρετήρουν ἐδῶ ἔτι ἢ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συγκέντρωσις λογίων καὶ δημωδῶν λέξεων καὶ δὴ τῶν νεοπλάστων ἀρχαϊκῶν δὲν εἶναι θέμα τοῦ Λεξικοῦ τῆς Δημώδους». He would have been right, if he could have complemented the word «Δημώδους» with «γλώσσας» (or rather «γλώσσης»). It is however a Lexicon «τῆς δημώδους γραμματείας», and we do not need even Kriaras' Lexicon to know that a great part of this literature uses a mixed vocabulary.

Kriaras has taken his material from literary and historical texts

1. *JHS* 90, 1970, 268b.

2. For this lexicon see p. 167.

3. Vol. A', p. ιγ'.

4. Vol. A', p. ιδ'.

5. *Ἀθηνᾶ* 71, 1970, 451.

6. *RSBN* 8-9, 1971-2, 325-6.

written during the period between 1100-1669. Other texts originating from this period, such as hagiographical, juridical and technical writings, folksongs and documents are used only for furnishing material that can be instrumental in understanding words from the basic texts¹. More auxiliary material is taken from texts of the period before 1100, from those texts, at least, which contain elements which point to a development into the direction of Modern Greek. Of this kind of texts, however, no references are entered in the Lexicon². Data taken from this kind of texts obviously can often clarify the etymology, morphology or meaning of words which belong to the vocabulary used in later times. Moreover, words used in later texts are often found in the older ones for the first time. Thus one finds among the auxiliary texts the *Ἀποφθέγματα Πατέρων*, the *Λειμὼν πνευματικὸς* of Moschus³, the *Chronicon Paschale*, the *Chronicle* of Theophanes and many others. In this connection I am surprised, though, that other texts, originating from the same period and written in a type of language that generally speaking makes as many (and in some cases even more) concessions to the «vulgar» tongue, are not utilized, e.g. the *Historia Monachorum*, Palladius' *Historia Lausiaca*, the *Chronicle* of Malalas, and the *Vitae* written by Leontius Neapolitanus.

Kriaras clearly uses the year 1669 as a theoretical *terminus*, as a year wherein something irreparable happened and an evolution was broken off⁴. In fact he proceeds a little further in time. Among the basic texts we find the *Digenis* — version of Petritsis (1670), two works of Tzane Bounialis, the *Κρητικὸς Πόλεμος* (1681) and the *Κατάνξις* (1684), and further Bouboi lis' *Θρησκὸς Ἰμπίνας* (1681). Among the auxiliary texts we find the three works of Katsaitis. Why these works are considered auxiliary texts (which results in references to them not being entered in the Lexicon), I, honestly speaking, cannot understand: just as the other works mentioned above, which are utilized as basic texts, they form the last echo of what the Cretan Renaissance had accomplished, even though at a much lower level.

In this connection it may be observed that for this period of «second blooming» the following texts might also have been taken into consideration, if not as basic texts, then at least as auxiliary texts: *Ἀσθη εὐλαβείας* (Venice 1708) — at least the seven contributions in demotic —, *Λόγος ἐγκωμιστικὸς ἦτοι θρηνητικὸς εἰς τὴν ... ταφήν τοῦ ... Στάμνον Λάκου* (Venice 1679)⁵ and the *Ἱστορία* of Manthos (± 1715).

1. Vol. A', p. ιβ'.

2. Vol. A', p. ια'.

3. Why not use Migne's (complete) text beside the (admittedly better, but partial) edition by Hesselung?

4. Or should we, notwithstanding the fact that the Cretan culture found a violent end, say «concluded», since Crete, there and then, had reached a culminating-point that could not be repeated?

5. There is no more modern edition available, but this also applies to works

Although the number of basic texts is overwhelming and has been and will be, I presume, extended, I may be allowed to point out some texts which are still missing. First I would like to mention the *Apparatio alchymiae*, a collection of alchemical recipes, embodied in the Cod. Gr. *Holkhamicus Hall* 290, ff. 186-194, a MS of the 14th century and published by Lagercrantz¹. It can hardly be called a literary text, but the same applies for, e.g., the «*Rechenbuch*» (ed. Hunger-Vogel), which has been accepted among the basic texts. Secondly: of the five works handed down to us under the name of Marinus Falieros one has been overlooked: *Θρήνος εις τὰ πάθη καὶ τὴν σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ*². Further I miss: the translation of the *Iliad* by Nikolaos Loukanis (1st ed. 1525), published again by Legrand in 1870; the translation of the *Βατραχομομαχία* by Dimitrios Zinos (1st ed. 1539), published again by Fr. Mullach in 1837; the translation of the *Fables of Aesope* by no less a person than Nikandros Noukios (1st ed. 1543)³. Translations, too, belong to literature, I should say. A fact obviously recognized by Kriaras himself, since he has accepted some other translations among his basic texts, e.g. the translation of the *Pentateuch*, the *Πιστικὸς βουκόλος* and still another translation of the *Pastor fido* by Soummakis.

Another observation should be made on the choice of the auxiliary texts, particularly those which stem from the last period covered by the Lexicon. Kriaras says (Vol. A', p. ιβ'): «Προκειμένου γὰρ τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες ἡ ἀποδελτίωση περιορίστηκε ἀκόμη περισσότερο στὰ καθαυτὸ λογοτεχνικὰ κείμενα. Γι' αὐτὸ καὶ σπάνια παραπέμπομε σὲ πεζογράφους τῶν αἰώνων αὐτῶν, ἔστω καὶ ἂν χρησιμοποιοῦν σχετικῶς ἀπλούστερη γλῶσσα». Considering the plan of the Lexicon, one has to admit that this is the correct view, at least as far as the basic texts are concerned. Yet I believe that in this flowering-period, which is so rich in literary texts, the background that can be provided by auxiliary texts should not be lacking. As far as documents are concerned, this has been realized by Kriaras. Already in Vol. B' many more editions of documents are included than in Vol. A', not only editions which had been published since the preparations for Vol. A' had been concluded but also editions of an earlier date⁴. It is in Vol. Γ' that Kriaras pronounces as his opinion upon this

---

which have been entered, e.g., the Πένθος of Diakrousis, the *Κατάνυξις* of Tzane Bounialis, and the *Χριστιανικὴ διδασκαλία*.

1. In *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, Appendix III, Bruxelles 1924.

2. Published by B.A. Mystakidis in *Νέος Ποιμὴν* 4, 1922, 569-93. We are expecting a new edition, promised by Zoras and Manousakas.

3. Of this work there is not a new edition available (nor can the edition of the *Βατραχομομαχία* - translation, for that matter, stand all criticism), but the old editions may also be used, just as is done by Kriaras in some cases (see p. 174, note 5).

4. Of the editions of documents which were added in vol. B' the greatest part stem from the period before 1965, viz. the numbers 1538-40, 1543-5, 1547, 1552, 1553, 1555-7, 1562 and 1565.

subject (p. ι'): «Ἐν πρώτοις ἔγινε προσπάθεια νά χρησιμοποιηθῆ ὄλικὸ ἀπὸ περισσότερα βοηθητικὰ κείμενα, κυρίως ἔγγραφα τῆς περιόδου 1100-1669, καὶ σὲ μεγαλύτερη ἀπὸ πρὶν κλίμακα. «He even goes beyond that, adding: «Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐπεξεργαστήκαμε καὶ ἐνδιαφέρουσες λέξεις τῶν κειμένων αὐτῶν, ἔστω καὶ ἂν μόνο σ' αὐτὰ ἀπαντοῦσαν». In doing this, he, in a way, transcends the limits that he himself set to his Lexicon. Is there perhaps a relation between this widening of the limits of the Lexicon and the extension of his staff? Does he visualize possibilities which in earlier circumstances did not seem attainable?

What applies to the documents, holds good even more with regard to the religious texts. If the language used in the documents constitutes a valuable and clarifying background for the language used in literary texts, the religious writings do not only constitute a background, but have also affected literature¹. In certain cases one even feels inclined to regard them as literature. Kriaras has indeed included some writings of this kind among his auxiliary texts, e.g., a work of Joannikios Kartanos (no. 326), the *Ἄρθος χαρίτων* (no. 1485a, ranged even among the basic texts) and the *Χριστιανικὴ Διδασκαλία*², but they account only for an extremely small percentage of the religious writings in demotic. Why not include, at least among the auxiliary texts, such works as, e.g., the *Homilies* of Maximos Margounios (inserted in the writing of Kyrillos Loukaris *Κατὰ τῶν Ἰουδαίων* Constantinople 1627), the *Homilies* of Meletios Pigàs, at least those which are collected in the edition published by Valetas, *Χρυσόπηγῆ* (Athens 1958), the *Ἀμαρτωλῶν σωτηρία* by Agapios Landos (Venice 1644)? And to conclude with a work that by the course of events can have had little effect, but in which can be found a larger and richer vocabulary than anywhere else, I would like to mention the translation of the NT into the vulgar tongue by Maximos of Gallipolis (and Kyrillos Loukaris)³.

1. See also Vagiakakos, *EEBS* 38, 1971, 442.

2. See the βραχυγραφίες in Vol. Γ', p. κδ'.

3. Now that Kriaras confines himself mainly to the literary texts, at least in respect to the last period covered by his Lexicon, the question arises in what kind of Lexicon the vocabulary of such writings should be entered (and then we must not overlook the overwhelming production of texts in demotic circulated by an organisation such as *De Propaganda Fide*, nor the extremely valuable homilies of, e.g., a Frankiskos Skoufos and an Ilias Miniatis, nor, for that matter, all the other texts which have to be omitted by Kriaras by sheer necessity). This question forces itself on us even more, when we realize that the future «Nouveau Ducange» will indeed cover the material of its period in all its completeness. See *Bull. d'inf. et de coord.* 6, 1972-3, p. 26: «...a Byzantine Greek Lexicon, one that will include all vocabulary, both technical and common, drawn from the three major sources: literature, inscriptions, and papyri, from the fourth to the fifteenth centuries. By technical vocabulary we mean words which have particularly historical, scientific (medical, psycho-

When the first volume was published, one was able to see immediately, without even glancing at the Lexicon itself, that it was a purely scientific piece of work: one never saw a more complete bibliography! By means of these long lists of basic and auxiliary texts, studies, anthologies, dictionaries, periodicals and miscellanea the reader was able to look right through into the «kitchen». In Vol. Γ' this complete list (or rather the additions to it) has been omitted. This is a regrettable (as a bibliography it is of the greatest significance), but a correct decision: it takes up too much space and does not really belong in a Lexicon. I do not quite understand why Kriaras did not give us only a list of abbreviations right from the beginning, i.e. the abbreviations followed by their explanation. It goes without saying that in that case only those editions and studies etc. which were referred to in the entries could have been included in the list¹. In Vol. Γ' there seems to be an inclination to go into this direction, but Kriaras has not gone all the way yet². The list of editions of texts may also be omitted, as the author who wants to be of service to the reader is permitted to think only in terms of that reader who is trying to find the meaning of a word: a lexicon is not a bibliography. It would have been better, if Kriaras had published the bibliography which has been collected by him and his staff (and which of course is much larger than the number of titles occurring in the entries) somewhere else, in a periodical, for instance³.

In the Βραχυγραφίες (κειμένων) of Vol. Γ' most of the shortcomings of the previous volumes have been eliminated. Only a few remarks remain:

1. Φαλιέρ., 'Ιστ. N=99. This indication is somewhat deceptive: nowhere appears that this is not an edition of the complete text, but only of vss. 737-58⁴.
2. After Φαλιέρ. 'Ενόπν. =95 should be added: Φαλιέρ., 'Ενόπν. (Schmitt) =99, since in the article mentioned under this number a complete edition of the 'Ενόπν. has been published. To Φαλιέρ., 'Ενόπν. =95 should be added now «(Ζώρας)».

logical, botanical, zoological, mathematical, astronomical, mechanical, military, etc.), geographical (names of places, both nouns and adjectives), philosophical, theological, etc. connotations. The inclusion of common or everyday vocabulary which present special and particularly meanings as yet unrecorded is also vitally important».

1. See also Trapp, *JÖB* 19, 1970, 273.

2. See Vol. Γ', p. ια'.

3. He could have published it in 'Ελληνικά, which a short time ago had to give up the plan to publish its own bibliography: see 'Ελληνικά 25, 1972, 499.

4. Now (too late, though, to be included in Vol. Γ') N has been published in its complete form, by Zoras in *RBSN* 8-9, 1971-2. Probably needless to mention here the critical edition of the 'Ιστορία and the 'Ενόπνιον by my colleague in Amsterdam, Dr. A. F. van Gemert (*Marinos Falieros en zijn beide liefdesdromen*, Diss. Amsterdam 1973), an edition of which a Greek version will be published before long.

3. Σπαν. (Λάμπρ.) V occurs next to Σπαν. V (i.e. the edition by Hanna). Is it not clearer to write «Va» (=Vaticanus) instead of «V» in the case of Lambros? If this is not done, we shall get into even greater difficulties, when once the Spaneas-version handed down in the Valicellianus (C46) will be published, since this edition would be denoted by «V», too.

4. The abbreviation «Poëm. hist.» (see, for instance, the etymological section of ἀγκομπούζι(ν)) is not to be found in the list of abbreviations. It is no. 1448.

I shall not give a complete description of the design of the Lexicon, as it would only be a repetition of what Kriaras himself and after him the reviewers have done¹. I shall restrict myself to only a few observations.

The abundance in types of the Greek language appears to full advantage in this Lexicon: each entry starts with a typological section in which the forms in which a word occurs in the texts are recorded². It is obvious that this section contains a great treasure of data for those scholars who study the history and use of Greek words. It also furnishes the editors with invaluable material, when they need information on the question whether a certain word in a certain form has «raison d'être» in the text he is occupied with or not. It may perhaps be regretted that Kriaras does not follow up his statement that «ἡ διάρθρωση τῶν ἐκτενέστερων ἰδίως ἄρθρων τοῦ Λεξικοῦ ἀποτελεῖ προσπάθεια νὰ δαμαστή ἓνα πλούσιο καὶ ποικίλο ὕλικό καὶ νὰ ὀργανωθῆ τοῦτο ὅσο γίνεται πρακτικότερα ὥστε νὰ χρησιμοποιηθῆ ἐπιφελῶς σὲ μελλοντικὲς γραμματικὲς, ἐτυμολογικὲς καὶ σημασιολογικὲς ἔρευνες»³, or rather, he does not verify it completely. For one page further he says: «Τύποι πλὴν παρουσιάζουν γραμματικὸ ἐνδιαφέρον (ἔξαιτίας ἀνώμαλων χρόνων, ἀνώμαλων πληθυντικῶν ἢ ἀνώμαλων πτώσεων κτλ.) δὲν καταγράφονται ὅσο καὶ ἂν ἡ καταγραφή τους θὰ ἐπλούτιζε τὸ Λεξικό»⁴. It certainly would! Something else that is to be regretted is that one cannot always tell by the get-up of this section whether all the references to texts where a certain type occurs are recorded or not, except perhaps when only one or two references are given. In some cases one sees κ.ἀ. or κ.π.ἀ. (καὶ ἄλλοῦ καὶ πολλαχοῦ ἄλλοῦ), but I have the

1. See, for instance, the reviews of Foris (*NE* 88, 1970, 1557-67) and Rotolo (*RSBN* 8-9, 1971-2, 323-32).

2. Until a certain point of Vol. B' the forms are enumerated in genetic order, but it has appeared more practical to range them according to the alphabet, this notwithstanding the fact that in this way the reader is deprived of an insight into the historical development of the words. See Vol. B', p. η'.

3. Vol. A', p. ιδ'.

4. Vagiakakos (*EEBS* 38, 1971, 446) has already pointed out the contradiction between this statement and another one made on p. ρνβ': «Σὲ ὀρισμένες ἰδιάζουσες περιπτώσεις κοντὰ στοὺς ἄλλους σὲ ὀνομαστικὴ ἐνικοῦ τύπου τοῦ οὐσιαστικοῦ παρέχονται στὸ τυπολογικὸ μέρος τοῦ ἄρθρου οἱ ἰδιότυπες πτώσεις».

impression that this has been done only now and then. I assume that in the typological section Kriaras tries to give the reader an idea of the different types in which a word occurs, but also how it is spread geographically, temporally and as regards genre. Thus I would expect that of words which occur only a few times all the references are recorded and that in cases where it occurs quite often at least an attempt is made to cover the whole area of distribution. With a few examples I shall indicate that this is not always the case:

1. Words of which one reference is mentioned: ἀπυγαλάκτισμαν: to be added Προδρ. III 163 (Xφ. c) — ἀπομυρίζω: to be added Προδρ. III 340 d (Xφ. g)¹ — ἀφελής: to be added Προδρ. III 289 f (Xφ. g).
2. Words of which a reference that would be the oldest one has been omitted: ἀπεκεί: ἀποκεί: to be added Φαλιέρ., 'Ιστ. V 640 — ἀποστέλλω: ἀποστέλλω: to be added Προδρ. III 400 ο (Xφ. c) — ἀρρωστῶ (I): to be added Προδρ. III 216r, 216t (Xφ. g).
3. Words of which a reference that would be the second oldest one has been omitted: ἄπρονος: to be added Φαλιέρ., 'Ιστ. A 525 a and V 730² — ἀρνοῦμαι: to be added Προδρ. IV 39 (Xφ. g) — ἀτιμία: ἀτιμιά: Προδρ. III 132d (Xφφ. CSA).
4. Words of which quite a few references are enumerated, but some of which are missing, although they would provide a more complete idea of the words' range: ἀπελιίζω: ἀπορπιίζω: to be added Φαλιέρ., 'Ιστ. A 288 — ἀπέσω: ἀπόσω: to be added Χούμν., Π.Δ. II 11 and Φαλιέρ., 'Ιστ. A 184 — ἀπῆτις: ἀφῆτις: to be added Φαλιέρ., 'Ενόπν. 64 — ἀποθνήσκω: to be added Φαλιέρ., 'Ιστ. V 33 — ἄπορος: to be added Φαλιέρ., 'Ιστ. V 223 — ἀρσενικός: to be added Φαλιέρ., 'Ιστ. V 500 — ἀσερικός: to be added Παλ. και Ν.Δ., φ. 260β, στ. 20 — αὐτόνος: to be added Πικατ. 306 and Φαλιέρ., Λόγ. 224 — ἀφόρητος: to be added Προδρ. III 254 a (Xφφ. CSA) — ἀφότι: ἀφότις: to be added Σαχλ. Α' (Wagn.) M 306, (Vitti) N 231, 335 and Φαλιέρ., Λόγ. 259.

For the second section, where the etymology of the words is given, Kriaras had to build up an archive in which all publications in this field were collected. He also utilized, of course, the *IANE* and the Etymological dictionary of Andriotis. Splendid work has done here so far: when the Lexicon will be completed, this section will constitute a complete etymological dictionary of Medieval Greek.

I have only two remarks:

ἀρκομπούζι(v): why not referred to Triand., *Lehnw.*, pp. 138, 171³ ?

ἀτσιγγανος: the opinion voiced by Pomonis (in *NE* 58, 1955, 991) has been wrongly interpreted, I fear.

1. The reference to Hess. - Pern., *Προδρ.* σ. 123 may be cancelled: nothing specific is said there.

2. 'Ιντ. κρ. θεάτρ. Δ' 18 should be δ' 18.

3. Especially as a Dutchman I would applaud this, as it is the only place where the Dutch origin «haakbus» is mentioned.

In the third and last section one can find the meaning(s) of a word, illustrated by well-chosen instances, which, if necessary, are so long that one can understand even the finest shades of meaning, without having recourse to the text itself. There are just a few observations to be made:

ἀποκράτησις: "Αλ. Κωνστ. 518 = ἐξουσία, κράτος; the meaning «bulwark» fits better, I think: these words are directed to the kings of Ἀλαμανία and Οὐγγαρία. See also vs. 519 Ἀπὴν ἢ πόλις χάθηκεν, ὁ κόσμος ἄς προσέχη. «Bulwark» is that which protects, preserves, makes endure (see the meanings of ἀποκρατῶ).

ἀποπέμπω: 3) διώχνω, περιφρονῶ, Προδρ. I 12, rather strong. Why not view it as meaning: 1) στέλνω πίσω, so that the meaning 3) can be cancelled^{1?} The same applies to ἀποχωρίζω δ) Προδρ. I 12 = περιφρονῶ. «To put aside» expresses the meaning rather well, I think.

ἄρκλα: 2) κιβώτιο, σεντούκι, Δημητράκ. στή λ. 3. The meaning given there is ἀποθήκη, not in the shape, though, of a κιβώτιο or σεντούκι, but in that of a μεσοντούλαπο τοῦ τοίχου.

αὔθις: Διγ. Gr. I 86 ἐσφαλμ. γρ. ἀντι εὐθύς (βλ. Trapp, Διγ. Gr. 57, κριτ. ὑπ.) is not correct. αὔθις has the meaning here of εὐθύς, just as in IV 331, VI 223 and 587. See N. Eideneier, 'Ελληνικά 23, 1970, 301.

The following entries have been omitted: ἀπολπιούμαι (see ἀπελπιούμαι), ἀρίφνητος (see ἀναρίθμητος), ἄριφνος [Διγ. E 563 (Trapp)], ἀρχιπέλαγος [Ψευδο-Γεωργιλ., "Αλ. Κωνστ. (Wagn.) 617], ἀτζιγανιά (Φαλιέρ., Ἰστ. V 522)², ἀτλαζένιος (cf. ἀτλαζένιος), ἄτσαλλος (see ἄτσαλος), ἀφιρῶ or ἀφυρῶ³ (Φαλιέρ., Ἰστ. A 595 ἀφιρούμε).

In conclusion I may express the wish that Kriaras and his staff may progress rapidly to the completion of their important work. The readers, of course, can help them to attain this aim by sending them their remarks. I am thinking, however, in particular of those scholars who publish texts that come within the framework of the Lexicon: each of their editions ought to be accompanied, I think, with a complete *index verborum* and a commentary that is as complete as possible. To my mind the conditions which have to be fulfilled by the text-editions published under the auspices of the Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη⁴ ought to be modified to this effect: instead of a «λεπτομερὲς ἐρμηνευτικὸ γλωσσάριο» a complete *index verborum*: the meanings of words may be

1. The quotation has been broken off incorrectly: between μηδ' ἀποπέμψης and μᾶλλον a comma should be placed.

2. See, however, the critical edition by van Gemert (see p. 177, note 4) 528 V (*app. crit.*): ἀτσιγγανιά.

3. See ἀφυρώνω: Ἀπὸ τὸ ὀχυρώνω (βλ. Δραγ., Ἰθ. 23, 1911, 76). One can hardly say that Dragoumis gives an etymology here. At best he makes acceptable that the verb ὀχυρώνω may have exercised an analogical influence.

4. Published in 'Ελληνικά 25, 1972, 262. I would not be surprised if in some way this initiative, too, is causally connected with the work of Kriaras.

included in the index, if necessary (in cases, for instance, where a word is used in more than one sense, so that it is important to know in which sense(s) it occurs in the text at issue), but when the meaning of a word can be clarified only by further explanation and by giving references, this should not be done in a «γλωσσάριον» (and certainly not in an index!) but in the commentary. Finally, the «παρατηρήσεις» (the commentary) should be structured so, that it is in all cases obvious why the editor favours one reading more than another. The advantage of a text published in the way described is not only that it can be understood better by the reader and that it constitutes a direct mine of information for those scholars who want to do researches, but also that it saves Kriaras and his staff time and labour, since a great part of the work that is required has already been done.

In many institutes the same will be happening as in mine: «- Look it up in Kriaras», not «in the Lexicon of ...». To such an extent the name of the author has been fused with his work. There is no greater honour. But let us never forget, when we say «Kriaras», his co-workers. It is only due to their unremitting diligence and enthusiasm that this work can become what, in part, it is already: a masterpiece.

W. F. BAKKER

Evangelos P. Papanoutsos, The Foundations of Knowledge, translated by Basil Coukis and John P. Anton, State University of New York Press, Albany, New York 1968. 8ο, σσ. XXXIII, 317.

Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς *Γνωσιολογίας* τοῦ κ. Παπανούτσου ἀπὸ τοὺς J. P. Anton καὶ B. Coukis. Ἡ ἔκδοσις εἶναι πρὸ ὀλοκληρωμένη ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, γιὰτὶ περιλαμβάνει τὰ κεφάλαια «Ἐλευθερία καὶ αἰτιότητα» καὶ «Ἐννοιαι σὲ ἐξέλιξιν», ποὺ εἶχαν δημοσιευθῆ ὡς αὐτοτελεῖς μελέτες στὰ περιοδικὰ *Philosophy* (34, 1959, 1-11) καὶ *Philosophical Quarterly* (12, 1962, 329-336) ἀντίστοιχα. Ἐτσι ἀποσαφηνίζεται πληρέστερα ἡ σχέση γνωσιολογίας καὶ μεθοδολογίας τῆς ἱστορίας. Ἡ μεθοδολογία τῆς ἱστορίας ἐπιβεβαιώνει τὴν διαλεκτικὴ αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος, ὅτι δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ θεωροῦμε σὰν ἀποτέλεσμα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ «αἰτίου» καὶ ἀντίστροφα. Ἐπίσης ἡ ἀνάλυση τῆς ἱστορικῆς αἰτιότητας δείχνει ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἐπιστημονικὴ γνώσις χωρὶς πρόβλεψη. Ὁ ἱστορικὸς ἀνασυνθέτει τὰ αἴτια, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ἀνασύνθεσις αὐτῆ ἔχει ἐπιστημονικὸ χαρακτῆρα, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι ὀριστικὴ. Δὲν δικαιολογεῖ ὅμως τὴν ἀντίληψιν ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἱστορικὴ πρόβλεψη. Τὰ δύο αὐτὰ συμπεράσματα δείχνουν πόσο εἶναι ἀναγκαῖο μιὰ γνωσιολογικὴ ἀνάλυση νὰ ἀποφύγη τὶς ἀθεμελίωτες γενικεύσεις καὶ τὶς δογματικὰς ἀποφάνσεις, ποὺ ἀναστέλλουν τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσις καὶ ἐμποδίζουν τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν κριτικὴ καὶ συνθετικὴ λειτουργία του.

Ἡ προσπάθεια νὰ ἀποφευχθῆ ὁ κίνδυνος τοῦ δογματισμοῦ καὶ νὰ προφυλαχτοῦμε ἀπὸ τὴ γοητεία του ὑπαγορεύει ὀρισμένες μεθοδολογικὲς ἀρχές, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς καὶ ἰδιαίτερα ἡ γνωσιολογία ἐπιτελοῦν τὴν λειτουργία τους. Οἱ ἀρχές αὐτὲς ἐκτίθενται συνοπτικὰ στὸν πρόλογο τοῦ συγγρ. (σσ. V-VIII) καὶ στὴν εἰσαγωγή τοῦ J. P. Anton (σσ. IX-XXX). Σ' αὐτὴν ὁ Anton ἀνασυνθέτει τὴν ἐξέλιξη τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὰ πρῶτα του ἔργα *Περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ Ὀρθοσκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα* ὡς τὴν *Γνωσιολογία, τὴν Αἰσθητικὴ καὶ τὴν Ἠθικὴ*. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ξεκινάει ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ δογματισμοῦ τῆς ἐπίσημης θεολογίας καὶ τοῦ θετικιστικοῦ ἐπιστημονισμοῦ καὶ τείνει νὰ καθορίσῃ μὲ ὄλο καὶ πιὸ μεγάλη ἀκρίβεια τὴν ἔννοια τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ λειτουργία μὲ τὴν ὁποία θέτουμε νοήματα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα συστήματοποιούμε καὶ ἐπαληθεύουμε τὴ γνώση μας, ἀξιολογοῦμε ἠθικὰ τὴν πράξη, κρίνουμε τὸ ἔργο τέχνης αἰσθητικὰ, συνειδητοποιοῦμε καὶ ἐμμενῶμε τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία τοῦ ὑπερβατικοῦ, πού νιώθουμε σὰν («πέπεινα»), σὰν «μυστήριον» καὶ ταυτόχρονα σὰν πηγὴ προσωπικῆς λύτρωσης καὶ παρηγοριᾶς. Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας, τῆς ὁμορφιάς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀντιστοιχεῖ στοὺς τρεῖς τρόπους ὑπαρξῆς ἢ στὶς τρεῖς λειτουργίες τοῦ πνεύματος. Στὴν Γνωσιολογία ἐξετάζεται ἡ θεωρητικὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος, πού θὰ μπορούσαμε νὰ ταυτίσουμε μὲ τὴ νόηση. Ἡ σωστὴ λειτουργία τῆς νόησης ἐπιβάλλει τὴν τήρησις ὀρισμένων ἀρχῶν. Ἡ νόηση πρέπει νὰ ὑποβάλλῃ σὲ ἀδιάκοπο κριτικὸ ἔλεγχον κάθε πρότασις πού τῆς παρουσιάζεται σὰν ἀληθινή. Πρέπει νὰ ἐλέγχῃ τὰ ἐμπειρικὰ τεκμήρια πού τὴν ἐπαληθεύουν, τὶς προτάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες λογικὰ συνάγεται, νὰ ἐξετάζῃ ἂν συνάγεται σωστὰ ἀπ' αὐτὲς καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὴν εὐρετικὴ ἀξία της.

Ἡ κριτικὴ αὐτὴ μέθοδος ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀλήθειας, πού πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ στὴ συσχέτιση ὑποκειμένου καὶ κατηγορήματος στὴν κρίσις, ἢ στὴν συσχέτιση μιᾶς κρίσις μὲ ἄλλες στὸν συλλογισμό, τὴν ἐπιστημονικὴ ἢ τὴ φιλοσοφικὴ θεωρία. Στὸ βαθμὸ πού ἡ νόηση ἀναζητεῖ τὴν ἀλήθεια, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀναλύῃ τὶς κρίσεις καὶ τὰ συστήματα κρίσεων στὰ πιὸ ἀπλὰ στοιχεῖα τους καὶ νὰ ἀνασυνθέτῃ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ στὶς κρίσεις καὶ τὰ συστήματα κρίσεων. Ἔτσι ἡ νόηση ἀκολουθεῖ τὸν μεθοδολογικὸ κανὸνα τῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς σύνθεσης, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσι τοῦ Descartes, τοῦ Kant, καὶ ἀπὸ μιὰ ἀποψη τοῦ μαθηματικοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ Brunschvicg.

Ἡ ἀναγωγή αὐτὴ τῆς γνώσης στὴν ἀνάλυση καὶ τὴ σύνθεσι, συνεπάγεται καὶ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ γνώση δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴ θέα ὀρισμένων ὑποστάσεων, πού ἀποτελοῦν ἕναν στατικὸ κόσμον, κατὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ παράδοσι, ἰδιαίτερα τὴν παράδοσι τοῦ βιολογικοῦ ρεαλισμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη. Σύμφωνα μ' αὐτὴν ὁ κόσμος ἐμφανίζεται σὰν μιὰ στατικὴ ἱεραρχία («εἰδῶν»). Ἡ ἐπιστημολογία τῶν μαθηματικῶν ὅσο καὶ τῆς ἱστορίας, ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ Vico, μᾶς δείχνουν ὅτι ἡ γνώση εἶναι κατασκευὴ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, πού κρίνεται ἀπὸ τὴ λογικὴ συνοχὴ τῶν προτάσεων της καὶ ἀπὸ τὴν εὐρετικὴ τους ἀξία. Ἔτσι πρέπει νὰ υἱοθετηθῆ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς δημιουργικότητος τῆς νόησης. Ἡ νόηση ἢ τὸ πνεῦμα, στὴ θεωρητικὴ λειτουργία του, δημιουργεῖ τὴν ἀληθινὴ γνώση.

Ἀφοῦ ἡ νόηση εἶναι δημιουργικὴ, γιὰ τὴν κατασκευάζει τὶς μορφὲς τῆς γνώ-

σης και τελειοποιεί και εκλεπτύνει τὰ μέσα ἢ τὰ «εργαλεῖα» (σημεῖα, σύμβολα, ὄροι, κατηγορίες, ιδέες σὰν ρυθμιστικές ἀρχές) μετὰ τὰ ὁποῖα τὴν κατασκευάζει, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ νόηση δὲν εἶναι τρόπος ὑπαρξῆς μιᾶς στατικής ὑπόστασης. Εἶναι μιὰ ἐξελισσόμενη λειτουργία, ποὺ καθορίζει ὅλο καὶ ἀκριβέστερα τὶς δυνατότητές της, τὰ μέσα της, τὰ ὄριά της, καθὼς στοχάζεται πάνω στὰ ἐμπόδια ποὺ ἀντιμετωπίζει. Ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ἐξετάσουμε τὴ νόηση ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κιναισθητικὴ ἐμπειρία τοῦ σώματος. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ ἀναπτύσσεται μετὰ τὴν ὅλο καὶ πληρέστερη ἐναρμόνιση τῶν κινήσεων καὶ λειτουργιῶν τοῦ σώματος, ποὺ σχηματίζουν ἓνα διαρθρωμένο σύνολο, ὅπως οἱ ἤχοι μετὰ τὸν ρυθμὸ στὴ μουσικὴ, ἀνάλογα μετὰ τὰ ἔργα ποὺ μᾶς προβάλλει γιὰ πραγμάτωση τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἔτσι προκύπτει ἡ ἀρχὴ τῆς συσχέτισης τῆς νόησης μετὰ τὴν ἐμπειρία γιὰ τὸ «σωματικόν», τὸ φυσικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον σὰν σύνολο μέσων, δυνατοτήτων καὶ ἐκφρασιῶν τρόπων γιὰ τὸν ἄνθρωπο, καὶ μετὰ τὴν ἴδεια τὴν ἐξέλιξή της. Ἡ «ιστορικὴ» αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ νόηση τεκμηριώνεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Henri Wallon, πάνω στὴν ψυχοσωματικὴ γένεση καὶ ἀνάπτυξη τῆς νόησης, καὶ τοῦ Lucien Lévy Bruhl πάνω στὶς κατηγορίες τῆς σκέψης τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου γιὰ τὸ πραγματικόν.

Ἀπὸ τὸν δυναμικὸ καὶ ἐξελισσόμενο χαρακτήρα τῆς νόησης μπορούμε νὰ συμπεράνουμε τὴν συμπληρωματικὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς a priori δυνατότητές της καὶ τὴν ἐμπειρία ποὺ σχηματίζουμε γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας, ἰδιαίτερα σὲ σχέση μετὰ τὸ σῶμα καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησής μας. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ τῆς συμπληρωματικότητας, ἀνάμεσα στὶς a priori δυνατότητες τῆς νόησης καὶ τὴν ἐμπειρία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ τὴ συνείδησή μας, ἀποκλείει τὴν στατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ a priori, ποὺ ἐκφράζεται στὴν ὀρθολογικὴ φιλοσοφία καὶ εἰδικότερα στὴν γνωσιοθεωρία τοῦ Kant. Ὁ Kant ταυτίζει τὸ πνεῦμα στὴ θεωρητικὴ λειτουργία του μετὰ τὸ λογικὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης. Τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης, ὅπως τὸ ὀρίζει ὁ Kant, εἶναι τὸ στατικὸ σύστημα τῶν μορφῶν τῆς ἐποπτείας, τῶν κατηγοριῶν τῆς διάνοιας καὶ τῶν ρυθμιστικῶν ιδεῶν τῆς νόησης. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε τὴν ἀντίληψη τοῦ ἀπόλυτου ἐμπειρισμοῦ, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν μονομερῆ ἀντίληψη ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα εἶναι ἐντελῶς παθητικόν. Ἕνας δυναμικὸς ὀρθολογισμὸς συμπληρώνει ἓναν δυναμικὸ ἐμπειρισμὸ.

Οἱ μεθοδολογικὲς αὐτὲς ἀρχές, καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἀρχὴ τῆς συμπληρωματικότητας ἀνάμεσα στὸ a priori καὶ τὸ ἐμπειρικόν, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς πολυμορφίας τοῦ πραγματικοῦ, κατευθύνουν τὶς ἀναλύσεις τῶν ἑνδεκα κεφαλαίων τοῦ βιβλίου. Στὰ δύο πρῶτα, «Ρεαλισμὸς καὶ ἰδεαλισμὸς» (3-31), «Ἵποκείμενο καὶ ἀντικείμενο» (32-67), τονίζεται ὅτι τὸ πραγματικὸ ὁργανώνεται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορούμε νὰ διακρίνουμε τὸ ἐπίπεδο τῶν πραγμάτων (objecta) καὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς γνώσης (objicienda). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης, ποὺ παίρνει τὴ μορφή τοῦ ψυχοφυσικοῦ ἐγώ, τοῦ κοινωνικοῦ προσώπου καὶ τοῦ καθαρὰ λογικοῦ ἐγώ, ὅπως τὸ καθόρισε ὁ H. Rickert. Ἡ ὁργάνωση αὐτὴ τοῦ ὑποκειμένου τῆς γνώσης προϋποθέτει τὴ λειτουργία ποὺ ὁ Pierre Janet χαρακτήρισε «λειτουργία τοῦ πραγματικοῦ», μετὰ τὴν ὁποία ξεχωρίζουμε τὸ ὑποκειμενικόν, τὸ συγκινησιακόν καὶ τὸ φανταστικόν ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικόν. Ἡ λειτουργία αὐτὴ ἀναπτύσσεται ὅταν οἱ

κοινωνικές συνθήκες δὲν εὐνοοῦν τὴν ἐπάνοδο στὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ ὑποκειμενικὸ καὶ τὸ ἀντικειμενικὸ, ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν παιδικὸ καὶ τὸν μαγικὸ στοχασμὸ. Ὁ ρεαλισμὸς δικαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου, ποὺ ἐξετάζει πὼς σχηματίζεται τὸ ἐγώ. Ὁ ἰδεαλισμὸς, ποὺ ὁ Rickert ἀντιλαμβάνεται μὲ μεγαλύτερη συνέπεια ἀπὸ τὸν Kant, δικαιώνεται τυπικὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν λογικῶν προϋποθέσεων τῆς γνώσης, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει γνώση ἂν δὲν ὑπάρχει ὑποκείμενο ποὺ νὰ σχηματίζει μιὰ ἔννοια γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης. Ὅπως δὴποτε μὲ τὸν καθαρὸ λόγο μποροῦμε νὰ καταλήξουμε μόνο σὲ λογικὰ δυνατὲς προτάσεις, ποὺ δὲν περιέχουν ἀντιφάσεις. Μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὸ «ὄν» μόνο ἂν τὸ «ζήσουμε ὀργανικὰ» σὰν δύναμη μέσα μας καὶ ἀντίσταση ἔξω ἀπὸ μᾶς (78). Ὁ κ. Παπανοῦτσος δέχεται ὅτι ἡ ἐμπειρία αὐτὴ τοῦ ὄντος, ποὺ πηγάζει ἰδίως ἀπὸ τὴ βούλησή μας, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐλεγχθῆ μὲ ἀκρίβεια, ἰδίως ἂν θεωρήσουμε ἔγκυρα τὰ κριτήρια τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναρωτηθῆ κανεὶς ἂν ἡ ἄμεση αὐτὴ βεβαιότητα γιὰ τὸ «ὄν» ἔχη κάποια εὐρετικὴ ἀξία καὶ ἂν δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ταυτίσουμε τὸ πραγματικὸ μὲ τὸ φαινομενικὸ, τὸ συμβατικὸ, ἢ τὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐμπειρία τοῦ «ὄντος» εἶναι προορισμένη νὰ μείνῃ συγκεχυμένη, πρᾶγμα ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ἀποψη τοῦ Hegel, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ «ὄντος» μᾶς ὁδηγεῖ διαλεκτικὰ στὴν ἔννοια τοῦ «μὴ ὄντος». Ἄν πάλι καθορίσουμε τὸ «ὄν», παύει νὰ εἶναι «ὄν». Ἡ ἐμπειρία τῆς «ἀντίστασης», ποὺ ὑποτίθεται πὼς εἶναι πηγὴ «ἄμεσης βεβαιότητας» γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ «ὄντος», θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ σὰν ἐπιβίωση κάποιας μορφῆς προλογικῆς σκέψης ἢ ἐμπειρίας, ὅπως εἶναι ὁ «σαμανισμὸς».

Ἡ πολυμορφία τοῦ πραγματικοῦ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς κατηγορίες τῆς γνώσης (κεφ. IV, σ. 101-135). Οἱ κατηγορίες εἶναι οἱ μορφὲς ποὺ παίρνει ἡ νόηση στὶς διάφορες λειτουργίες της καὶ ἰδίως στὴ λειτουργία τῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς σύνθεσης. Μιὰ ὀριστικὴ κατάταξη τῶν κατηγοριῶν θὰ διαψευδῶταν ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς νόησης. Ἔτσι λ.χ. ἓνας ὀριστικὸς καθορισμὸς τῆς αἰτιότητας, ποὺ θὰ γινόταν ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἐπιστημολογία τῆς ἱστορίας, θὰ διαψευδῶταν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἀνασυνθέτει τὸ αἶτιο ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ ἱστορικὸς δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἀνασύνθεση αὐτὴ ἂν δὲν ξαναγιώσῃ μέσα ὅ,τι ἔνωσαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ παρελθόντος. Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἱστορικοῦ αἰτίου δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴν δημιουργικὴ ἀνασύνθεση τοῦ παρελθόντος μέσα στὴ συνείδηση τοῦ ἱστορικοῦ. Ἡ ἰδιοτυπία τῆς ἱστορικῆς αἰτιότητας, ὅπως καὶ τῆς πρωτόγονης σκέψης, δείχνει ὅτι μόνο τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτουν οἱ κατηγορίες εἶναι δυνατὸν νὰ καθορίσουμε μὲ σχετικὴ σαφήνεια. Ὅλες οἱ κατηγορίες θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀναχθοῦν στὴν τάξη μὲ τὴν ὁποία διαρθρώνονται οἱ λειτουργίες καὶ οἱ μορφὲς τῆς νόησης. Ἡ τάξη αὐτὴ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸν ρυθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο συντονίζουμε τὶς κινήσεις τοῦ σώματός μας καθὼς ἀναπτύσσεται ψυχοβιολογικὰ καὶ κοινωνικὰ ἢ προσωπικότητά μας. Στὶς διεισδυτικὲς αὐτὲς ἀναλύσεις θὰ ἦταν ἴσως δυνατὸ νὰ προβληθῆ μιὰ ἀντίρρηση. Ὁ κ. Παπανοῦτσος παρατηρεῖ σωστὰ ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐξήγηση δὲν προϋποθέτει τὴν ἱστορικὴ πρόβλεψη, ἀφοῦ ἐξηγοῦμε μιὰ πράξη ποὺ ἔχει συντελεστῆ. Ἔτσι ἡ ἱστορικὴ ἐξήγηση δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης. Ἐξηγοῦμε μιὰ ἀπόφαση ὅταν ἔχη παρθῆ. Θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ εἶχε παρθῆ μιὰ διαφορετικὴ ἀπό-

φαση και να είχε 'συντελεστή μια διαφορετική πράξη. "Έτσι όμως η ελευθερία της βούλησης θεμελιώνεται πάνω στην αδυναμία της πρόβλεψης, δηλαδή πάνω σε κάποια μορφή άγνοιας. "Αν συσχετίσουμε την ελευθερία της βούλησης με την άγνοια, δεν δικαιώνουμε αυτούς που σαν τον Spinoza την αρνιούνται;

Η δυσκολία να καθοριστή ένας όριστικός πίνακας κατηγοριών προκύπτει από τον δυναμικό χαρακτήρα της νόησής μας, που θα ήταν δυνατό να παρομοιαστή με ένα διαρκώς πλουτιζόμενο κεφάλαιο, επειδή αναπτύσσει διαρκώς νέες μεθόδους προσέγγισης, καθορισμού και έκφρασης της αληθινής γνώσης (κεφ. V, «Ο διαλεκτικός ρυθμός της γνώσης», σσ. 136-177). 'Ωστόσο ο κριτικός έλεγχος των πραγματικών έπιτευγμάτων της νόησης προϋποθέτει ότι υπάρχει κάποιο κριτήριο που να επιτρέπη τη διάκρισή τους από τα φανταστικά. Το κριτήριο αυτό πρέπει να μπορεί να παίρνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τις φάσεις της εξέλιξης της νόησης. 'Ωστόσο ανταποκρίνεται σε δύο σταθερά αίτήματά της. Πρόκειται για το αίτημα της επαλήθευσης και το αίτημα της συστηματοποίησης των κρίσεών μας. Η γνωστική λειτουργία ξεκινάει από την έμπειρική επαλήθευση των κρίσεών μας, που δέν χωρίζεται από τον σχηματισμό και την έκφρασή τους. Τείνει προς την όλο και πληρέστερη συστηματοποίησή τους, δηλαδή την ένταξή τους σε ένα ανώτερο επίπεδο οργάνωσης της γνώσης μας, που μπορεί να έχει τη μορφή ενός συλλογισμού ή μιιάς έπιστημονικής ή και φιλοσοφικής θεωρίας.

Τα δύο έπόμενα κεφάλαια (VI, «Γνώση και πρακτικοί σκοποί», VII, «Η καθαρή αλήθεια και η νοησιαρχία») δείχνουν την μονομέρεια τόσο της νοησιαρχικής αντίληψης, που τείνει να ταυτίζει το αληθινό με το συστηματικό από τυπική άποψη, όσο και του πραγματισμού, που τονίζει τον ιστορικό χαρακτήρα της γνώσης και την πρακτική λειτουργία της αληθινής κρίσης. Ο πραγματισμός παραγνωρίζει την ανάγκη της λογικής συνοχής και της τυπικής σαφήνειας. Η νοησιαρχική αντίληψη, ιδίως όπως έκδηλώθηκε στην αρχαιότητα, τείνει να θεωρή την ύπαρξη αναλλοιώτων υποστάσεων σαν αναγκαία προϋπόθεση για τη συστηματοποίηση και τη λογική συνοχή των κρίσεών μας. Σύμφωνα με την κλασική νοησιαρχία ή λογική τάξη των κρίσεών μας αντικατοπτρίζει την αντικειμενική τάξη του κόσμου σαν ιεραρχημένου συστήματος υποστάσεων. Η σύγχρονη έπιστήμη, τόσο αυτή που αναφέρεται στη φύση όσο και αυτή που αναφέρεται στον άνθρωπο (ιδίως η ιστορία, κεφ. IX), δείχνει ότι η αληθινή γνώση είναι «έν τόπω και χρόνω» και αποτελεί μιιά κατασκευή της νόησής μας, όπως το διαπιστώνει ο πραγματισμός, σύμφωνα όμως με το αίτημα της λογικής τάξης και συνοχής όπως το τόνισε η νοησιαρχία. Το γενικό συμπέρασμα των κεφαλαίων αυτών, που υπογραμμίζει σωστά την ένότητα και τη δημιουργικότητα της νόησης, είτε έκδηλώνεται στις φυσικές είτε στις ιστορικές έπιστήμες, είναι δύσκολο να άμφισβητηθή. "Ίσως, κάπως λιγότερο εύστοχα είναι η αντιδιαστολή ανάμεσα στην νοησιαρχία και τον πραγματισμό. Θα ήταν δυνατό να υποστηρίξη κανείς ότι ο πραγματισμός πολύ λίγο δείχνει την ιστορικότητα και τη δημιουργικότητα της νόησης, γιατί συσχετίζει το αληθινό με την προσαρμογή, την έπιτυχία, ή έστω την έσωτερική ίσοροπία της προσωπικότητας. Πιο ουσιαστική θα ήταν πιθανώς η αντιδιαστολή της κλασικής και αντιιστορικής νοησιαρχίας με μιιά φιλοσοφία όπως του Hegel ή

του Sartre, που συσχετίζει πιδ καθαρά την αληθινή γνώση με την ιστορικότητα και την δημιουργικότητα της νόησης και με τη δυνατότητά της να άμφισβητή τις θεωρητικές κατασκευές όσο και τὰ πολιτιστικά δημιουργήματά της. Φυσικά ή αντίρρηση αυτή εύσταθεί ή όχι ανάλογα με την έρμηνεία του πραγματισμού που θά υιοθετηθή.

‘Η ίδια άρχή της ένότητας της νόησης εκφράζεται και στην άποψη του κ. Παπανούτσου για την ούσία και τους σκοπούς του φιλοσοφικού στοχασμού (Κεφ. Χ, σσ. 264-275). Δέν δικαιολογεΐται ή διχοτομία ανάμεσα στη φιλοσοφία και την έπιστήμη, όπως δέν δικαιολογεΐται ή διχοτομία ανάμεσα στις ιστορικές και τις φυσικές έπιστήμες. Καί ή φιλοσοφία και ή έπιστήμη άνήκουν στη δικαιοδοσία του θεωρητικού λόγου. ‘Ο σκοπός τους είναι ο ίδιος. Εΐναι ή γνώση της αλήθειας. Καί ή φιλοσοφία και ή έπιστήμη υποβάλλουν σε αύστηρό έλεγχο τις προτάσεις και τὰ συμπεράσματά τους. Τό επιχείρημα ότι ή έπιστήμη στηρίζεται στο πείραμα σε άντιδιαστολή με τη φιλοσοφία δέν είναι βάσιμο, γιατί υπάρχουν έπιστήμες όπως ή άστρονομία ή ή παλαιοντολογία, των οποίων οι ύποθέσεις δέν είναι δυνατόν να έλεγχοϋν πειραματικά. ‘Η διχοτομία, και μάλιστα ή άντιδιαστολή ανάμεσα στη φιλοσοφία και την έπιστήμη, τονίστηκε στις άρχές του 17ου αΐωνα, επειδή ή φιλοσοφία είχε λησμονήσει τον κριτικό χαρακτήρα της μεθόδου της και είχε υποταχθή στη δογματική θεολογία. ‘Από τον Descartes και ύστερα όμως, ο καθορισμός του άντικειμένου και της μεθόδου της έπιστήμης έγινε τό κύριο έργο της φιλοσοφίας. ‘Η άντιδιαστολή ανάμεσα στη φιλοσοφία και την έπιστήμη τονίστηκε πάλι κατά τον 19ο αΐωνα, γιατί ή έπιστήμη έγινε καθαρά θετικιστική, νομίζοντας ότι άρκει να συσσωρευθοϋν οι παρατηρήσεις πάνω στα φαινόμενα, για να καθοριστοϋν οι νόμοι που τὰ εξηγοϋν. Αύτη τη φορά ή φιλοσοφία της ύπενθύμισε ότι πρέπει να καθορίση άκριβέστερα τις μεθοδολογικές της προϋποθέσεις, αφού τὰ συμπεράσματα στα όποια καταλήγει ο έπιστήμων έξαρτώνται και από τις ύποθέσεις ή τις θεωρίες που θέλει να έπαληθεύση. ‘Η κατάταξη των φιλοσοφικών έπιστημών είναι ανάλογη με την κατάταξη των έπιστημών της φύσης και του άνθρώπου. ‘Η θεωρητική φιλοσοφία είναι βασικά στοχασμός πάνω στο άντικείμενο, τη μέθοδο, τις προϋποθέσεις της έπιστήμης. Μποροϋμε να διακρίνουμε την πρώτη φιλοσοφία, που εξετάζει τις άρχές που προϋποθέτει ή γνώση, τη θεωρία της γνώσης που εξετάζει τό ύποκείμενο, τό άντικείμενο και τις μορφές της γνώσης, την ήθική που εξετάζει τις άρχές που προϋποθέτει ή αξιολόγηση της ανθρώπινης πράξης, και την αισθητική που εξετάζει τις άρχές που προϋποθέτει ή αξιολόγηση του έργου τέχνης.

‘Όστόσο οι δυνατότητες της νόησης έχουν τὰ όριά τους, γιατί ο άνθρωπος άναπτύσσει και τη θρησκευτική έμπειρία. ‘Αντικείμενο της έμπειρίας αύτης είναι τό «έπέκεινα». Δέν μποροϋμε να τό προσδιορίσουμε θετικά. Μποροϋμε να ποϋμε ότι «ύπερβαίνει» και τον φυσικό κόσμο και τη γνώση και την ιστορία, που, για τον πιστό, τό προϋποθέτουν και άποκτοϋν νόημα άπ’ αυτό. ‘Ετσι ή θρησκευτική έμπειρία δέν χωρίζεται από την έμπειρία του μυστηριακού και του θαυμαστού. ‘Όταν την άνάγουμε στην ήθική έμπειρία όπως ο Kant, ή όταν την θεωροϋμε σαν παραστατική έκφραση της φιλοσοφικής αλήθειας όπως ο Hegel, παραγνωρίζουμε την ιδιομορφία της. Οι γενετικές εξηγήσεις που προτάθηκαν για τη θρησκευτική έμπειρία, όπως του Εϋημέρου, του Feuer-

bach ή του Wundt, είναι περιγραφές που δέν αποδίδουν την ουσία της και τόν (λόγον) που θά την αποσαφήνιζε λογικά. Άλλωστε οί γενετικές εξηγήσεις προϋποθέτουν αυτό ακριβώς που ζητοῦν νά εξηγήσουν, τὸ δέος ἀπέναντι στοῦ ἀγνωστο ἢ τὴν ἀναζήτηση τῆς λύτρωσης. Καί στοῦ σημείου αὐτοῦ θά ἦταν δυνατὸ νά προβάλῃ κανεὶς ἀντιρρήσεις. Σὲ σχέση μετὰ τὴν ἀναγωγή τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας σὲ ἄλλες μορφές ἐμπειρίας, θά μπορούσε κανεὶς νά ἀμφισβητήσῃ τὴν ἰδιαίτερη ποιότητά της. Σὲ σχέση μετὰ τὶς γενετικές εξηγήσεις, που ἀναφέρονται σ' αὐτή, εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι τοὺς λείπουν συνήθως τὰ «ἐνδιάμεσα αἷτια». Συχνὰ ἔχουν τὴ μορφή ἀπλοῦ παραλληλισμοῦ ἀνάμεσα στὴ θρησκευτικὴ καὶ κάποια ἄλλη ἐμπειρία. Γιατὶ ὅμως νά ἀποκλείσουμε ἐκ τῶν προτέρων τὴ δυνατότητα νά καθοριστοῦν τὰ «ἐνδιάμεσα αἷτια»; Σωστὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι οἱ γενετικές εξηγήσεις σὲ σχέση μετὰ τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία προϋποθέτουν αὐτὸ που θέλουν νά εξηγήσουν. Ὅπως ὅμως συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ κ. Παπανοῦτσου, ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει γιὰ κάθε μορφή ἐξήγησης. Κάθε μορφή ἐξήγησης εἶναι μορφοποίηση, σαφέστερη καὶ πληρέστερη διάταξη στοιχείων, μετὰ τὴν κατάταξή τους σὲ κατηγορίες ἢ τὴ συσχετίσή τους με ἀντιλήψεις καὶ ἔννοιες που ἔχουν ἤδη σχηματιστῆ ἀπὸ τὴ νόησή μας. Ἄν λοιπὸν θελήσουμε νά ἀρνηθοῦμε τὴν νομιμότητα τῶν γενετικῶν ἐξηγήσεων σὲ σχέση μετὰ τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία, θά πρέπη νά ἀρνηθοῦμε τὴν νομιμότητα τῶν ἐξηγήσεων αὐτῶν καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες ἐμπειρίες μας καὶ νά περιοριστοῦμε στὴν κατανόησή τους ἢ τὴν περιγραφή τους σύμφωνα με μιὰ φαινομενολογικὴ μέθοδο.

Ἡ διατύπωση ἀντιρρήσεων εἶναι σύμφωνη μετὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου καὶ τὶς προθέσεις τοῦ συγγραφέα. Ἐπ' αὐτὴν φαίνεται πιὸ καθαρὰ ὁ κριτικὸς χαρακτήρας τῆς σκέψης του, που δέν χωρίζεται ἀπὸ τὴ σαφήνεια, τὴν πληρότητα καὶ τὴν στέρεη συγκρότησή της. Οἱ ἀρετὲς αὐτὲς εἶναι φανερὲς στοῦ βιβλίου, που πραγματικὰ ἄξιζε νά γίνῃ γνωστὸ καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση, ἰδίως στὰ τελευταῖα κεφάλαια καὶ μάλιστα σ' αὐτὰ που ἀναφέρονται στὴ μεθοδολογία τῆς ἱστορίας, στὸν ὀρισμὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ στὴ σχέση γνώσης καὶ πίστης, ἔχει τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀκριβολογία τοῦ Ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου.

A. ΜΗΛΙΩΝΑΣ

Paul Lemerle, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris 1971, Presses Universitaires de France, 80, σσ. 326. (Bibliothèque byzantine. Etude - 6).

Τὸ Βυζάντιο γνώρισε δύο ἀνθρωπιστικὲς κινήσεις: τὴν πρώτη τὸν 9ο-10ο αἰώνα καὶ τὴ δεύτερη τὸν 13ο-14ο αἰώνα. Οἱ δύο βυζαντινοὶ ἀνθρωπισμοὶ συνδέονται ἄμεσα μεταξύ τους: ὑπάρχει διαδοχὴ καὶ συνέχεια στὴν παράδοση τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς. «Ποιὰ κείμενα γνώρισαν οἱ φιλόλογοι τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, παρατηρεῖ ὁ P. Lemerle, ἂν ὄχι αὐτὰ που τοὺς κληροδότησαν οἱ πρόγονοί τους τοῦ 9ου-10ου αἰώνα; Καὶ τί θά εἶχαν αὐτοὶ κατορθώσει, ἐὰν ἐκεῖνοι τρεῖς, τέσσερις ἢ πέντε αἰῶνες ἠνωριότερα δέν

είχαν με πάθος συγκεντρώσει, διασώσει και έρμηνεύσει την κληρονομιά της αρχαίας 'Ελλάδος;» 'Αλλά αντίθετα από τον δεύτερο άνθρωπισμό, ο πρώτος, του 9ου-10ου αιώνα, δεν είχε ως σήμερα μελετηθῆ. 'Ο διαπρεπής βυζαντινολόγος και σοφός έρευνητής καθηγητής Paul Lemerle έρχεται να καλύψει αυτό το κενό με το βιβλίο του, που παρουσιάζεται εδώ. 'Ο ίδιος χαρακτηρίζει τη μελέτη του («Notes et remarques» και «pierres d'attente pour une moins imparfaite construction»). "Όμως, με τη γνώση του έρευνητική και συνθετική ικανότητα και με το κριτικό του πνεύμα, δίνει μια συνολική εικόνα του προβλήματος και παρέχει τη μεγάλη συμβολή του στο βασικό και ανερέυντο αυτό θέμα.

'Η μελέτη χωρίζεται σε δέκα κεφάλαια. Τα τέσσερα πρώτα αναφέρονται στους πριν από τον 9ο αιώνα χρόνους. 'Από αυτά, τα κεφάλαια: Α' «Διακοπή της έλληνικής παιδείας στη Δύση» (σσ. 9-21), Β' «'Η υπόθεση του συρο-αραβικού μεσάζοντος» (σσ. 22-42), Γ' «'Η τύχη του ειδωλολατρικού 'Ελληνισμού στο Βυζάντιο κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της αυτοκρατορίας» (σσ. 43-73), εξετάζουν το πρόβλημα της διατήρησης της ελληνικής παραδόσεως και της τυχόν συμβολής της Δύσεως, του συρο-αραβικού κόσμου και του 'Ελληνισμού στην ελληνική αναγέννηση του 9ου αιώνα. 'Ο συγγρ., ύστερα από βαθύτατη ανάλυση και μελέτη των επί μέρους δεδομένων, παρατηρεί ότι στη Δύση ήδη τον 5ο αιώνα η ελληνική γλώσσα δεν ήταν πια γνωστή (σ. 9) και ότι ο δυτικός μεσαίωνας για πολύν καιρό άντλοῦσε μόνο από τη λατινική παιδεία (σ. 11). 'Ετσι, «δεν μπορούμε να υπολογίζουμε στη διατήρηση μιᾶς παραδόσεως γλώσσας, παιδείας, φιλολογίας και σκέψεως ελληνικής στη Δύση, για να εξηγήσουμε, ακόμη και σε ένα ελάχιστο ποσοστό, την ελληνική αναγέννηση του 9ου αιώνα: ο λατινικός κόσμος ζοῦσε διπλωμένος στον εαυτό του και στα λατινικά: δέχεται πολύ λίγα, ακόμη και από το Βυζάντιο: και δεν μεταδίδει τίποτε» (σ. 21). "Όσο για τη συμβολή του ισλαμικού κόσμου στην ελληνική αναγέννηση, παρατηρεί ότι αν δεχθούμε πώς υπῆρξε μια πνευματική κίνηση που έκανε γνωστό ἔστω και τμήμα του αρχαίου 'Ελληνισμού στον ισλαμικό κόσμο, δεν ἔχουμε «καμιά απόδειξη, ούτε καν ένδειξη, μιᾶς αντίστροφης κινήσεως από το 'Ισλάμ προς τις έλληνόφωνες χώρες, προς το Βυζάντιο... Αὐτή την εποχή διαπιστώνεται μιᾶ φανερή επίδραση του αρχαίου ελληνισμού ἔπάνω στον ισλαμισμό, ἄλλα κανένα δείγμα ἔμμεσης μεταβιβάσεως του αρχαίου ελληνισμού στον μεσαιωνικό, βυζαντινό ελληνισμό από το 'Ισλάμ» (σ. 29).

'Ο συγγρ. εξετάζει παράλληλα δυο θέματα που συνδέονται ἄμεσα με το γενικότερο πρόβλημα των σχέσεων και ἐπιδράσεων του ἀραβικού κόσμου πάνω στον βυζαντινό: την Εικονομαχία και το πρόβλημα της Βιβλιοθήκης του Φωτίου. Κατά τον Lemerle, η εξήγηση της Εικονομαχίας πρέπει να αναζητηθῆ στο έσω τε ρ ι κ ὸ της αυτοκρατορίας: η Εικονομαχία εκφράζει μιᾶ πολιτική, ἔθνική, κοινωνική και στρατιωτική πραγματικότητα ὅσο και μιᾶ θρησκευτική κρίση, και ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς γενικότερης πολιτικής (σσ. 31-37). "Όσο για τη Βιβλιοθήκη του Φωτίου, ο συγγρ. ἀπορρίπτει τη χρονολόγηση της πρεσβείας του Φωτίου στα 855-856 και δέχεται τη χρονολόγησή της στα 838. 'Επίσης παρατηρεῖ πολύ ὀρθά, με βάση το ίδιο το κείμενο του Φωτίου, ότι η Βιβλιοθήκη περιλαμβάνει βιβλία που ο Φώτιος διάβασε π ρ ι ν φύγῃ για την αὐλή των 'Αράβων, βιβλία ἑλληνικά που προμηθεύτηκε και μελέτησε σε βυζαντινό ἔδαφος και ὄχι σε ἀραβική χώρα (σσ. 37-42).

Ἔτσι, καταλήγει ὁ συγγρ. στὸ Γ' κεφ., τὴν ἀπάντησιν στὸ ἀρχικὸ ἐρώτημά μας πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή, στὸ Βυζάντιο. Ἐδῶ ποτὲ δὲν ἔπαψαν νὰ μιλοῦν ἑλληνικά, καὶ τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος δὲν ἔπαψαν νὰ τρέφουν τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν γραμματικῶν καὶ τῶν ρητόρων. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἂν πρόκειται στὴν περίπτωσιν αὐτὴ γιὰ ἀληθινὴ συνέχεια τοῦ εἰδωλολατρικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ ἀπλῶς γιὰ ἓνα φαινόμενο ἐπιβιώσεως, τοῦ ὁποίου ἡ ἔκτασις λίγο λίγο μειωνόταν, πνιγμένη ἀπὸ τὸν στρατευμένο καὶ κατόπιν θριαμβευτὴ χριστιανισμό. Βέβαια, παρατηρεῖ ὁ συγγρ., ὁ χριστιανισμὸς τῶν πρώτων αἰῶνων εἶχε μιὰ στάσιν ἀρνητικὴν ἀπέναντι τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ καὶ τρόπο ζωῆς, καὶ τὰ εἰδωλολατρικὰ γράμματα θὰ ὑποστοῦν τὴν συνέπειάν τῆς (σ. 46). Ἀλλὰ ὁ θριαμβευτὴς χριστιανισμὸς δὲν ἔμπορεσε, στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή, νὰ δημιουργήσῃ καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ, ἀπέναντι στὴν εἰδωλολατρικὴ σχολή, μιὰ σχολὴν χριστιανικὴν στὴν ἔμπνευσιν καὶ στὸ πρόγραμμα — ἀντίθετα ἀπὸ τὴ Δύσιν ὅπου ἡ ἀναγέννησις τῆς ἐκπαιδεύσεως ὑπῆρξε ἔργον τῶν ἐπισκοπικῶν καὶ μοναστικῶν σχολῶν. Ἔτσι ἡ σχολικὴ καὶ ἡ πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευσιν διατήρησαν τὴν παλαιὰν μορφήν καὶ ὁ χριστιανισμὸς π ρ ο σ α ρ μ ὀ σ τ η κ ε (σ. 47). Βέβαια στὴν ἀρχὴ ἡ ρῆξις ἀνάμεσα στὴ χριστιανικὴ πίστιν καὶ στὴν ἀρχαίαν παράδοσιν ἦταν ἀναπόφευκτη. Ἀλλὰ ὁ χριστιανισμὸς δὲν ὑπῆρξε μόνον αἰτία ρῆξεως ἀλλὰ καὶ στοιχεῖο συνεχείας. Καὶ στὰ σχολεῖα, στὴν ἐκπαίδευσιν, ἡ συνέχεια αὐτὴ ἐξασφαλίσθηκε (σ. 49). Ἐξάλλου τὸ κράτος εἶχε ἀνάγκην νὰ μορφώσῃ ὑπαλλήλους καὶ ἡ Ἐκκλησία κληρικούς, πράγμα πού ἔθετε ἀπὸ τὴν ἀρχὴν θέμα ἐκπαιδεύσεως. Ἐκπαίδευσιν ἐπομένως ὅπωςδῆποτε ὑπῆρξε· τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν ὑπῆρξε παράλληλα καὶ παιδεία (σσ. 50-51).

Πάντως ἤδη τὸν 4ο καὶ τὸν 5ο αἰῶνα παρατηρεῖται στὸ Βυζάντιον μιὰ μεγάλη πνευματικὴ δραστηριότητα. Ἐπὶ Κωνσταντίνου (καὶ ὄχι ἐπὶ Κωνσταντίνου, ὅπως συχνὰ ὑποστηρίζεται), ἡ Κωνσταντινούπολις ἔγινε ἡ πνευματικὴ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας, πού θὰ σώσῃ καὶ θὰ μεταδώσῃ τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμό. Στὸ κέντρο αὐτῆς τῆς κινήσεως βρίσκεται ὁ Θεμιστιος (σσ. 54-56). Ἦδη τὸ 357 ἰδρύεται ἓνα μεγάλο αὐτοκρατορικὸ κέντρο ἀντιγραφῆς (scriptorium), ὀργανωμένον καὶ ἐπιχορηγούμενον ἀπὸ τὸ κράτος, ὅπου μετὰ ἀπὸ ἐκτεταμένην ἔρευναν συγκεντρώθηκαν καὶ ἀντιγράφηκαν ἀρχαῖα χειρόγραφα. Τότε ἄρχισε τὸ πρῶτον στάδιον τῆς διασώσεως τῆς ἀρχαίας κληρονομίας, πού ἔκανε ἀργότερον δυνατὸν τὸ μεγάλο ἔργον τῆς ἀντιγραφῆς καὶ ἐκδόσεως τῶν ἀρχαίων κειμένων στοὺς χρόνους τοῦ Ἀρέθου καὶ τοῦ Φωτίου. «Οἱ δύο προσπάθειαι στίς ὁποῖας ὀφείλουμε τὸν Ἑλληνισμό, ἀνταποκρίνονται ἡ μιὰ στὴν ἄλλη, καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Κωνσταντίνου προαναγγέλλει καὶ προετοιμάζει τὸ ἔργον τοῦ 9ου αἰῶνα» (σ. 57). Ἔτσι ἡ ἀπάντησις, πού μάταια ζητοῦμε στὴν λατινικὴ Δύσιν καὶ στὴν ἰσλαμικὴ Ἀνατολή, βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολιν, ἤδη στοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς νέας αὐτοκρατορίας: ἡ ἑλληνικὴ κληρονομία σώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ αὐτοκρατορικὸ scriptorium στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ θὰ σωθῇ γιὰ δευτέρην φορὰ τὸν 9ο.

Ἡ ἀνθησις αὐτὴ διακόπηκε τὸν 6ο αἰῶνα μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν: τὸ πρῶτον χτύπημα δόθηκε μετὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς εἰδωλολατρίας. Τότε ἄρχισε ἡ παρακμὴ τῆς ἀνώτερης εἰδωλολατρικῆς παιδείας. Ὁ Ἰουστινιανὸς εἶναι τόσο ὑπεύθυνος γι' αὐτό, ὅσο ἓνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐνσαρκώσῃ μιὰ ἐποχὴν καὶ τίς

βαθύτερες δυνάμεις που την κινούν. Ἀλλὰ τὰ μέτρα που ἔλαβε εἶναι ἡ κατάληξη τῆς πάλης τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας, τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τῆς αἰρέσεως, εἶναι ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἐνωτικοῦ καὶ ἀπολυταρχικοῦ πνεύματος που ἐνσαρκώνει ὁ αὐτοκράτωρ.

Στὸ Δ' κεφ. «Οἱ σκοτεινοὶ χρόνοι: διακοπὴ ἢ συνέχεια;» (σσ. 74-108), ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸ ὡς τὸν 9ο αἰῶνα. Ὁ συγγρ. τοποθετεῖ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὴν ἀρχὴ τῆς σκοτεινῆς περιόδου που θὰ διαρκέσῃ δυόμισι αἰῶνες. Ἡ πρώτη φάση, που περιλαμβάνει καὶ τὴ βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου, φτάνει ὡς τὴν ἀραβικὴν κατάκτηση. Στὴ δευτέρη ἐμφανίζονται οἱ συνέπειες τοῦ πλήγματος που ἐπέφερε τὸ Ἰσλάμ στὴν αὐτοκρατορία καὶ στὸν ἀρχαῖο κόσμος: βαθιὲς ἀλλαγές στους θεσμούς, στὴν οἰκονομία, στὴ σκέψη. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται ἡ Εἰκονομαχία. Ἡ ἐποχὴ εἶναι φτωχὴ σὲ πηγές, ἀλλὰ κρύβει μιὰ ἀργὴ ὠρίμανση που θὰ δώσῃ τοὺς καρπούς της στὸν 9ο αἰῶνα.

Ὁ συγγρ. ἐξετάζει ὀρισμένα βασικὰ προβλήματα τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ ἀνασκευάζει λαμβασμένες ἀπόψεις καὶ θέσεις (σσ. 75-104). Ἔτσι 1) διαπιστώνει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μιὰ σχεδὸν πλήρη ἔλλειψη χειρογράφων: ὄχι μόνο κοσμικὰ χειρόγραφα δὲν διασώθηκαν, ἀλλὰ καὶ τὰ θρησκευτικὰ εἶναι πολὺ περιορισμένα, καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀπίθανο νὰ μὴν ἀντέγραφαν τότε θρησκευτικὰ χειρόγραφα, ὅπως καὶ νομικὰ καὶ ἰατρικὰ, θὰ πρέπη νὰ δεχθοῦμε μιὰν ἀληθινὴ καταστροφὴ τοῦ συνόλου τῆς παραγωγῆς τῶν ἐργασιῶν τῶν ἀντιγράφων. 2) Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση συνεχίστηκε στὴν Κωνσταντινούπολη: ὁ Μαυρίκιος ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παιδεία, ἐνῶ ἐπὶ Ἡρακλείου καὶ πατριάρχῃ Σεργίου ἡ μέριμνα τοῦ κράτους γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως ἦταν μεγάλη (χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Τυχικοῦ στὴν αὐτοβιογραφία τοῦ Ἀνανία τοῦ Σιράκ, σσ. 81-85). 3) Ὁ συγγρ. ἀπορρίπτει τὴν ἀπόψη ὅτι δὲν συνεχίστηκε ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση μέσα στὰ κοσμικὰ πλαίσια τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου. 4) Δὲν δέχεται τὴν παράδοση ὅτι ὁ Λέων Γ' κατέστρεψε τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ οἰκουμενικὸ διδασκαλεῖο», καὶ ὅτι θανάτωσε τοὺς καθηγητὲς καὶ ἔκαψε τὰ βιβλία του. Ὁ Λέων Γ' δὲν ἔλαβε ἄμεσα μέτρα ἐναντίον τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων, ἀλλὰ ἐπειδὴ καταδίωξε μιὰ ὀρισμένη κοινωνικὴ τάξη, συντηρητικὴ καὶ εἰκονόφιλο, τοῦτο εἶχε ὡς συνέπεια τὴν παρακμὴ τῶν ἐκπαιδευτηρίων. Πάντως ὑπάρχει μιὰ σύμπτωση, ἂν ὄχι μιὰ σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, ἀνάμεσα στὴν ἐμφάνιση τῆς Εἰκονομαχίας καὶ στὴν κρίση τῆς γνώσεως αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. 5) Ἀπορρίπτει τὸν μῦθο τῆς ἰδρύσεως «Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας». 6) Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων (κατάλογος Βίων ἁγίων μὲ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παιδεία στίς σσ. 98-102) συνάγει ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα δεῖγμα βαθιᾶς ἀλλαγῆς στὴν κοσμικὴ ἐκπαίδευση καὶ κανένα δεῖγμα ἐκκλησιαστικῆς παιδείας.

Ἔτσι ὁ συγγρ. προσπάθησε νὰ ἀνασκευάσῃ πολλὰ λάθη καὶ καταστρεπτικὲς ὑποθέσεις καὶ νὰ συγκεντρώσῃ ἀκριβεῖς πληροφορίες καὶ βέβαιες μαρτυρίες. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐρευνα διαπιστώνει μιὰ σ υ ν ἔ χ ε ι α στὴν πνευματικὴ παράδοση: τίποτα δὲν δείχνει ὅτι ὑπῆρξε στὴ στοιχειώδη καὶ τὴ μέση παιδεία ὄχι μόνο διακοπὴ ἀλλὰ οὔτε σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴ διάρθρωση καὶ στὴ πρόγραμμα ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰῶνα. Συνέχεια ὑπάρχει καὶ στὴν ἀνώτατὴν παιδεία καὶ στὸ Πανεπιστήμιο, τουλάχιστον ὡς τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 7ου αἰῶνα: ἔδρες, καθηγητὲς, μαθητὲς μᾶς εἶναι γνωστοί. Ἔστερα ὅμως

από την εποχή αυτή επικρατεί σκοτάδι. Δεν υπάρχουν πια μαρτυρίες για αυτοκρατορικό Πανεπιστήμιο και τους δασκάλους του, ούτε για βιβλιοθήκη, ως την εποχή του Λέοντος Ἀρμενίου.

Όσο για την Εικονομαχία και τις επιπτώσεις της στην ανθρωπιστική κίνηση του 9ου αιώνα, δύσκολα θα μπορούσε να δεχθῆ κανείς, κατά τον συγγρ., ότι στην εποχή τῶν μεγάλων αὐτῶν αυτοκρατόρων ἡ ἀνώτατη παιδεία ἔχασε τὴ θέση της μέσα στὸ κράτος καὶ ὅτι σὲ ἐποχὴ μεγάλων μεταρρυθμίσεων τὸ κράτος ἔπαψε νὰ στρατολογή τούς λειτουργούς του ἀνάμεσα σὲ νέους μὲ στέρεη μόρφωση, τουλάχιστον νομική. Μόνο πού τώρα ἡ νομοθεσία ἔγινε πῆρ ρεαλιστικὴ καὶ λιγότερο λόγια, καὶ παράλληλα, ἐξ αἰτίας τῶν πολέμων, δόθηκε στους στρατιωτικούς ἕνας ρόλος μέσα στὸ κράτος, ὁ ὁποῖος δὲν ἐντασσόταν στὴν παλιὰ πανεπιστημιακὴ διάρθρωση καὶ στὴν παραδοσιακὴ παιδεία. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ χωρὶς νὰ ληφθῆ κανένας νόμος ἐναντίον τους, οἱ παλαιοὶ θεσμοὶ ἔχασαν τὴν πρακτικὴ χρησιμότητά τους καὶ ἔπεσαν σὲ ἀδράνεια γιὰ καιρὸ. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται ἡ Εἰκονομαχία μὲ τὴν ἀπαιδευσία. Μποροῦμε μόνο νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πρωταρχικὴ θέση πού δόθηκε στὴ θρησκευτικὴ θεώρηση ἔγινε σὲ βάρος τῆς περιέργειας καὶ τῆς ἀγάπης γιὰ τὰ κοσμικὰ πράγματα (σ. 106).

Στὸ Ε΄ κεφ., πού τιτλοφορεῖται «Ζύμωση, περιέργειες, τεχνικὲς πρόοδοι. Οἱ πρῶτες μεγάλες μορφές» (σσ. 109-147), ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὴν περίοδο πού προηγήθηκε ἄμεσα ἀπὸ τὸν Ἀνθρωπισμὸ, καὶ τὶς ἐκδηλώσεις πού προαναγγέλλουν ἢ προστοιμάζουν αὐτὴν τὴν «ἀναγέννηση». Αὐτὴν τὴν ἐποχὴ διαπιστώνεται μιὰ ἀνθησις, πού ἐκδηλώθηκε στὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος, στὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν βιβλίων, στὶς ἀλλαγὲς καὶ ἐφευρέσεις τεχνικῆς φύσεως.

Μιὰ τέτοια σημαντικὴ ἀλλαγὴ θεωρεῖται ἡ χρῆση τοῦ χαρτιοῦ, ὕλης πῶ οἰκονομικῆς καὶ πῶρ προσιτῆς. Βέβαια ἡ χρῆση του εἶχε μεγάλες συνέπειες, ἀλλὰ, ὅπως σωστὰ ὑπογραμμίζει ὁ συγγρ., δὲν χρησιμοποιήθηκε στὸ Βυζάντιο τὸν 9ο αἰ.: τὸ ἀρχαιότερο χρονολογημένο ἀραβικὸ χειρόγραφο εἶναι τοῦ 866, ἀλλὰ στὸ Βυζάντιο οἱ πρῶτες σχετικὲς μαρτυρίες ἀνάγονται στὸ δεῦτερο ἕμισυ τοῦ 11ου αἰώνα (τὸ πρῶτο διπλωματικὸ κείμενο σὲ χαρτὶ εἶναι τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου τοῦ 1052 ὑπὲρ τῆς Λαύρας, καὶ τὸ ἀρχαιότερο «βαμβύκινο» χειρόγραφο χρονολογεῖται στὰ 1043 ἢ μᾶλλον στὰ 1105). Ἐπομένως, συμπεραίνει ὁ συγγρ., ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ χαρτιοῦ δὲν ἔπαιξε κανένα ρόλο στὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οὔτε στὴν ἀνθησις τοῦ 9ου αἰώνα (σσ. 109-112). β) Ἄλλη σημαντικὴ ἀλλαγὴ εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῆς μικρογράμματης γραφῆς. Τὸ ἀρχαιότερο γνωστὸ ἑλληνικὸ χρονολογημένο χειρόγραφο σὲ μικρογράμματη γραφὴ εἶναι τὸ Τετραυάγγελο Uspenskij τοῦ 835, ἀπὸ τὴ Μονὴ Στουδίου. Ἀλλὰ ἡ γραφὴ του ἐμφανίζεται τόσο ολοκληρωμένη ὥστε πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ μικρογράμματη γραφὴ εἶχε δημιουργηθῆ σὲ κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἤδη τὸν 8ο αἰώνα καὶ ὅτι μέσα σὲ ἕνα αἰὼνα ὅλοι οἱ τομεῖς τῆς «ἐκδόσεως» προσαρμόστηκαν στὴ νέα γραφὴ. Ἡ σημασία της εἶναι μεγάλη: θὰ δώση σὲ μιὰ νέα παιδεία καὶ σὲ ἕνα νέον ἀνθρωπισμὸ τὸ ὄργανό του (σσ. 112-121). Ὁ συγγρ. ἐξετάζει ἀκόμη τὸ θέμα τῶν κέντρων ἀντιγραφῆς. Τὸ μόνον ἀντιγραφικὸ κέντρο, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν πληροφορίες αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, στὸ μεταίχμιό τοῦ 8ου - 9ου αἰώνα, εἶναι τὸ scriptorium τοῦ Στουδίου, πού ἔπαιξε μεγάλο ρόλο. Σ' αὐτὸ κυριαρχοῦν δύο μεγάλες πνευματικὲς μορφές, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης (σσ. 121-128).

Τότε εμφανίζονται επίσης τρείς μεγάλες μορφές τῆς Ἐκκλησίας: δύο πατριάρχες υπερασπιστές τῶν εἰκόνων, ὁ Ταράσιος καὶ ὁ Νικηφόρος, καὶ ἓνας εἰκονολάστρος, ὁ Ἰωάννης Γραμματικός. Καὶ οἱ τρεῖς ἔλαβαν μὲν ἰσοκύβητο κοσμικὴ ἢ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἤδη αὐτὴν τὴν ἐποχὴ εἶχαν ἐπιστρέψει σὲ μιὰ μορφή τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τὸν Ἀριστοτελισμό, καὶ ὅτι τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ τεχνικὰ κείμενα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος εἶχαν μεγάλη διάδοσιν.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἔρευνα ὁ συγγρ. καταλήγει στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: Στὸ Βυζάντιο δὲν ὑπῆρχε τότε Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, οὔτε σχολὴ ἀνακτορικὴ, οὔτε κανένα σημεῖο δραστηριότητος κρατικοῦ πανεπιστημίου ἢ ἄλλης ἐπίσημης σχολῆς, οὔτε μοναστικὴς σχολῆς. Ἐπομένως οἱ μεγάλες ἀλλαγές ἔγιναν ἔξω ἀπὸ τὴν δημόσια παιδεία, καὶ σὲ ἰδιωτικοὺς δασκάλους μορφώθηκαν οἱ μεγάλες πνευματικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς, ὁ Ταράσιος καὶ ὁ Νικηφόρος, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ὁ Ἀντώνιος Κασσιματᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης Γραμματικός. Ἡ παιδεία τους, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν κλασικὴν παράδοσιν, μένει πιστὴ στὰ παλαιὰ προγράμματα, ἀλλὰ ἔχει χαρακτῆρα οὐσιαστικῶς «φιλολογικόν»: ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγρ., καὶ στὶς δύο παρατάξεις τῆς ἔριδας γιὰ τὶς εἰκόνες, ἡ ἀνάγκη νὰ ἀγωνισθοῦν μὲ ἀύθεντικὰ κείμενα, ἀπρόσβλητα, καλὰ βασιμμένα πάνω σὲ ἀρχαῖα χειρόγραφα, ἔδωσε ὠθησὴν στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων καὶ στὴν φιλοσοφία (σσ. 116-117).

Τὰ ἐπόμενα τρία κεφάλαια ἀναφέρονται σὲ τρεῖς μεγάλες μορφές τῆς ἀναγεννήσεως καὶ στὴν ἐποχὴ τους: τὸν Λέοντα τὸν φιλόσοφο (κεφ. ΣΤ', σσ. 148-176), τὸν Φώτιο (κεφ. Ζ', σσ. 177-204) καὶ τὸν Ἀρέθα (κεφ. Η', σσ. 205-241).

Ὁ Λέων ὁ φιλόσοφος ἢ μαθηματικὸς ὑπῆρξε, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνεται, «ἡ πρώτη μορφή πραγματικοῦ ἀνδρὸς τῆς Ἀναγεννήσεως». Γεννήθηκε στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ πέθανε λίγο μετὰ τὸ 869. Εἶναι χαρακτηριστικὸν γιὰ τὴν τότε κατάστασιν τῆς παιδείας ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ συνεχίσῃ τὴν σπουδὴν του στὴν πρωτεύουσα πέρα ἀπὸ τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ποιητικὴν καί, ἀφοῦ φοίτησε κοντὰ σ' ἓνα σοφὸν στὴν Ἄνδρον, συνέχισε μόνος του νὰ μορφώνεται, ἀναζητώντας καὶ μελετώντας παλαιὰ χειρόγραφα στὰ ἀρχεῖα τῶν μονῶν. Ὑπῆρξε αὐτοδίδακτος. Πρὶν γίνῃ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (840-843) δίδαξε 15-20 χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολιν, στὴν ἀρχὴ ἰδιωτικὰ, κατόπιν μὲ κρατικὴ ἐπιχορήγησιν, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ κάθε δημόσια σχολὴ ἢ πανεπιστήμιον. Ὅταν ἰδρῦθη ἡ Σχολὴ τῆς Μαγναύρας — ἴσως πρὶν ἀπὸ τὸ 855 κατὰ τὸν συγγρ. — ὁ Βάρδας τὸν τοποθέτησε ἐπὶ κεφαλῆς τῆς (σσ. 148-160). Οἱ σπουδὲς καὶ ἡ σταδιοδρομία τοῦ Λέοντος καθιεφερίζον τὴν μεγάλην πρόδοσιν πού συντελέστηκε μέσα στὸν 9ο αἰῶνα: στὰ παιδικὰ του χρόνια δὲν ὑπῆρχαν στὴν Κωνσταντινούπολιν οὔτε δάσκαλοι οὔτε βιβλία, ὅταν πέθανε ὁ Λέων ὑπῆρχε καὶ πάλιν ἀνώτερη δημόσια σχολὴ, καλὰ ὀργανωμένη (σσ. 176).

Ὁ συγγρ. ἐξετάζει παράλληλα ὀρισμένα προβλήματα πού συνδέονται μὲ ἄλλες πνευματικὲς μορφές τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ὅπως τὸν Κωνσταντῖνον - Κύριλλον, τὴν σπουδὴν του, καὶ κυρίως τὴν σχέσιν του μὲ τὸν Λέοντα καὶ τὸν Φώτιο (ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ὑπῆρξε μαθητὴς τους, ἀλλὰ ὅτι ἔγινε δεκτὸς στὸν κύκλον τους, σσ. 160-165). Ἐπίσης ἄλλους σοφοὺς

τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὸν Κομητᾶ τὸν γραμματικὸ (σσ. 166-167) κ.κ., πού διδάξαν στή Σχολή τῆς Μαγναύρας.

Στὸ κεφ. Ζ' «Ὁ Φώτιος καὶ ὁ κλασικισμὸς» (σσ. 177-204) ἐξετάζεται ἡ προσωπικότητα τοῦ Φωτίου, ἡ σταδιοδρομία καὶ τὸ ἔργο του. Ὁ Φώτιος ὑπῆρξε, λέει χαρακτηριστικὰ ὁ συγγρ., «ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ μορφή τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ... Ὑπερασπιστὴς τῆς Ὁρθοδοξίας ... ἐμπνευστὴς τοῦ μεγαλειώδους ἀποστολικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντίου ... Ἀνθρωπος μὲ ἰδιοφυΐα, ἴσως μὲ μεγαλοφυΐα (σ. 177), ἐνσαρκώνει τὴ συμφιλίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν Χριστιανισμὸ, πού συντελέστηκε μετὰ τὴν εἰκονομαχικὴ κρίση (σ. 178). Γιὰ τὸν Φώτιο ἡ ἀρχαία παράδοση καὶ ἡ «θύραθεν σοφία» ἦταν μιὰ «προπαιδεία» τῆς πίστεως (σ. 202). Ὁ συγγρ. χαρακτηρίζει τὸν Φώτιο μύστη τοῦ βυζαντινοῦ κλασικισμοῦ (σ. 204).

Ὁ συγγρ. ἐξετάζει προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸν χρόνο τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου του, μὲ τὴν πρεσβεία στοὺς Ἀραβες καὶ τὴν ἐκπαίδευσή του — πού τὴ χρονολογεῖ στὰ 825-835 —, ὅπως καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Λέοντα, πού εἶναι προβληματικὲς (σσ. 179-182). Ὁ Φώτιος, τονίζεται, δὲν ἔγινε ποτὲ καθηγητὴς καὶ δὲν κατεῖχε ἐδρα. Ὑπῆρξε ξένος πρὸς τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Βάρδα καὶ τὴ λεγόμενη Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, ἀλλὰ εἶχε ἕναν ἰδιωτικὸ κύκλο φίλων καὶ μαθητῶν. Ὁ συγγρ. ἀναλύει ἐπίσης τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Φωτίου καὶ ἐκφορᾷ τὴν ἔποψη ὅτι τὸ *Λεξικὸ* εἶναι τὸ πρῶτο του ἔργο, ὅπως συναγεται ἀπὸ μαρτυρία τοῦ ἴδιου στὰ *Ἀμφιλόγια* (§ 21) καὶ ἀπὸ τὴ διάρθρωση καὶ τὸ ὕφος τοῦ *Λεξικοῦ* (σσ. 185-189). Ἡ *Βιβλιοθήκη*, ὅπου περιέχονται καὶ ἀναλύονται 279 ἔργα, εἶναι, κατὰ τὸν συγγρ., «τὸ μόνον ἔργο φιλολογικῆς ἱστορίας πού μᾶς κληροδότησε τὸ Βυζάντιον» (στὶς σσ. 189-196 ἐξετάζονται καὶ ἀναλύονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸν χρόνο τῆς συγγραφῆς, τὴν πρόλευση καὶ τὸ εἶδος τῶν ἔργων πού περιλαμβάνονται στὴ *Βιβλιοθήκη*, καθὼς καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας τοῦ Φωτίου κτλ.). Τὰ *Ἀμφιλόγια* εἶναι μιὰ σειρά μικρῶν δοκιμῶν καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ἀνάμεσα στὰ 868-872, ἀποτελοῦν δὲ τὸν ἀπόηχο τοῦ ἔργου καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Φωτίου σ' ἕναν κύκλο φίλων καὶ μαθητῶν.

Στὸ κεφ. Η' «Ὁ Ἀρέθας ἀπὸ τὴν Πάτρα» (σσ. 205-241) ἐξετάζεται ἀρχικὰ ἡ τόσο σημαντικὴ αὐτὴ ἐποχὴ, τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 9ου αἰ., γιὰ τὴν ὁποία ὅμως δὲν παραδίδονται στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὰ σχολεῖα καὶ τὴν παιδεία, τοὺς θεσμοὺς καὶ τὸ μέσο ἐπίπεδο τῶν γνώσεων καὶ τῶν σπουδῶν. Πάντως σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας στὸ Βυζάντιο κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ταπεινῆς καταγωγῆς δυναστεία τῶν Μακεδόνων ἔδωσε ἕναν πνευματικὸ ἄνδρα σὰν τὸν Λέοντα τὸν ΣΤ' στὴ δευτέρη γενεὰ τῆς καὶ ἕναν ἐστεμμένο λόγιο σὰν τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Ζ' στὴν τρίτη (σ. 207).

Ὁ Ἀρέθας γεννήθηκε ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως, στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα ἢ λίγο ἀργότερα. Ὁ συγγρ. θεωρεῖ ἀβέβαια τὴν ὑπόθεση ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Φωτίου καὶ ὁ ἴδιος καθηγητὴς. Ἦταν ἀντίθετα ἕνας «λόγιος βιβλιόφιλος», «ἐκδότης» καὶ σχολιαστὴς κειμένων. Μερικὰ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι φιλοσοφικά: ἀποδίδεται μὲ βεβαιότητα στὸν Ἀρέθην μιὰ «ἐκδοση» τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα καὶ ὀρισμένων ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ φιλοσοφικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀρέθα στὰ τέλη τοῦ 9ου-ἀρχὲς 10ου αἰώνα ἀλλάζει τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὴ «φιλοσοφικὴ ἀναγέννηση στὸ Βυζάντιον», πού τὴν ἀπέδιδαν στὸν Ψελλό. Πάντως ὁ κατάλογος τῶν ἔργων πού συνδέον-

ται με τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρέθα, εἴτε ὡς ἐκδότῃ εἴτε ὡς σχολιαστῇ, δὲν εἶναι πλήρης, ὥστε νὰ μπορέσῃ κανεὶς νὰ μελετήσῃ τὴ μέθοδό του, νὰ διαμορφώσῃ ἀσφαλῆ κριτήρια ταυτίσεως τῶν χειρογράφων του, καὶ ἔτσι νὰ ἀνασυνθέσῃ τὴ βιβλιοθήκη του καὶ νὰ σχηματίσῃ μιὰ ἰδέα γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ γιὰ τὴν παιδεία του.

Στὸ Θ' κεφ. «Τὰ σχολεῖα ἀπὸ τὸν Βάρδα ὡς τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο» (σσ. 242-266), ὁ συγγρ. με βάση τις πηγές (Βίο Νικηφόρου τοῦ ὄρους Λάτμου, συλλογὴ ἐπιστολῶν ἐνὸς ἀνώνυμου δασκάλου καὶ τὸν Βίο τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Λαύρας Ἀγίου Ἀθανασίου) ἐπιχειρεῖ νὰ σκιαγραφήσῃ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τῶν σχολείων, τὴ μέθοδο καὶ τὸ πρόγραμμά τους, ὅπως καὶ τὴν κοινωνικὴ τους σημασία. Φαίνεται ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου αἰῶνα ἐπικρατοῦσε ἀκόμη πλήρης ἐλευθερία στὴ λειτουργία τῶν σχολείων, κι αὐτὸ προκαλοῦσε μεταξὺ τους συναγωνισμό. Δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ἐξάρτηση τῶν σχολείων ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἢ τὴν πολιτεία, ἀν καὶ κάθε σχολὴ εἶχε τοὺς προστάτες τῆς ἀνάμεσα στοὺς ἰσχυροὺς. Τὸ πρόγραμμα περιοριζόταν στὴ γραμματικὴ, τὴν ποίηση καὶ τὴ ρητορικὴ. Ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ ἀπευθυνόταν σ' ἕναν περιορισμένο κοινωνικὸ κύκλο, ποὺ βασικὰ προετοίμαζε γιὰ τὸν δημόσιο βίο τοὺς ἀνώτερους λειτουργοὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας καὶ τῆς κεντρικῆς διοικήσεως καὶ τοὺς ἀξιωματοῦχοις τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τις ἔμμεσες μαρτυρίες τῶν πηγῶν ὁ συγγρ. ὑπολογίζει με ἐπιφύλαξη ὅτι λειτουργοῦσαν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη περίπου 10 σχολεῖα με 200-300 μαθητὲς κάθε χρόνο — ὁ ἀριθμὸς εἶναι πολὺ χαμηλός, ἀκόμη κι ἂν προστεθοῦν σ' αὐτὸν ὅσοι ἐπαιρναν ἰδιαίτερα μαθήματα (σσ. 242-257).

Γύρω στὰ 940, πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἡ ἐμφάνιση τοῦ θεσμοῦ τοῦ «προκαθημένου τῶν ἐκπαιδευτηρίων», ποὺ εἶχε ὀρισμένη δικαιοδοσία στὰ σχολεῖα τῆς πρωτεύουσας. Ὁ θεσμὸς πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στὸν Κωνσταντῖνο Ζ', ποὺ φαίνεται ὅτι ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ὀργάνωση τῶν σχολείων. Πάντως τὸ μέτρο φανερώνει τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ σημασία τῶν σχολείων στὸ Βυζάντιο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνῃ τὸ κράτος γιὰ τὴν παιδεία. Ἀπὸ τότε ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία ἄρχισε νὰ ἐπεμβαίνει, γιὰ νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἐκλογὴ ἐνὸς καθηγητῆ, καὶ τότε τέθηκε σὲ ἐφαρμογὴ μιὰ κοινὴ ὀργάνωση γιὰ ὅλα τὰ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως — ἀλλὰ ὁ ἔλεγχος τοῦ κράτους καὶ τὰ νέα μέτρα ἀναφέρονταν μόνο στὴ διοίκηση καὶ ὄχι στὴ μέθοδο καὶ στὸ πρόγραμμα τῶν σχολείων (σ. 257-260).

Μεγάλο ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔδειξε ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' καὶ γιὰ τὴν ἀνωτάτη παιδεία, διορίζοντας τοὺς καλύτερους καθηγητὲς καὶ ἐνισχύοντας τοὺς μαθητὲς. Φαίνεται ὅτι ἡ σχολὴ τῆς Μαγναύρας ποὺ ἴδρυσε ὁ Βάρδας συνέχισε τὴ δράση τῆς ὡς τὸν Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπέφερε ἀλλαγές στὸ πρόγραμμα, ἀλλὰ ὅπωςδῆποτε ἐνίσχυσε τὴ δράση τῆς. Ἔτσι στὰ ἑκατὸ χρόνια ποὺ κύλισαν ἀνάμεσα στὸν Βάρδα καὶ στὸν Κωνσταντῖνο Ζ' Πορφυρογέννητο, ἡ σημασία τῆς ἐκπαίδευσως καὶ τῶν σχολείων μεγάλωσε πολὺ. Τὸ κράτος κατανοώντας τὴ μεγάλη σπουδαιότητά τους ἐπεμβαίνει καὶ ἐνισχύει τὰ σχολεῖα, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν δημοσίων λειτουργῶν. Ἡ παιδεία ἔπαψε νὰ εἶναι ὑπόθεση ἀτομικὴ (σσ. 263-266).

Μιὰ ἀπὸ τις σημαντικότερες ἐκδηλώσεις τῆς παιδείας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ ἐ γ κ υ κ λ ο π α ι δ ι σ μ ὸ ς, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦ

τελευταίου κεφαλαίου (σσ. 267-300). Ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὶς σχετικὲς ἐκδηλώσεις στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης, καθὼς καὶ τὸν προσωπικὸ ρόλο τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ' στὴν κίνηση αὐτή: ἐρευνᾷ μὲ κάθε λεπτομέρεια τὰ προβλήματα, φιλολογικὰ καὶ ἄλλα, σχετικὰ μὲ τὰ ἔργα ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Πορφυρογέννητο ἢ μὲ ἰσχυρὰ πρῶτο-βουλίᾳ καὶ καθοδήγησιν, ἢ ἔργα ποὺ χωρὶς νὰ ἀνήκουν στὸν κύκλο τῆς δικῆς του δραστηριότητος ἐντάσσονται σ' αὐτὴν τὴν κίνηση, τῆς ὁποίας ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε γίνῃ τὸ σύμβολο καὶ ὁ ἐμπνευστὴς (σ. 268 κ.έ.). Πάντως δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποδίδωμε, παρατηρεῖ ὀρθὰ ὁ συγγρ., ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ βυζαντινοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ στὸν Κωνσταντῖνο Ζ': ὁ ἴδιος τόνωσε καὶ ἐνίσχυσε μιὰ κίνηση ποὺ εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπ' αὐτόν, καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ἀναζήτησε σ' ὅλη τὴν «οἰκουμένη» βιβλία ποὺ πλούτισαν τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἱεροῦ Παλατίου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔγινε κατόπιν ἡ ἐπιλογή.

Καταλήγοντας, ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι πολλὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ βυζαντινοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ τοῦ 10ου αἰώνα μᾶς ἐκπλήσσουν: ὁ ἐγκυκλοπαιδισμὸς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν ἔχει καθόλου κριτικὸ πνεῦμα: ὅσες φορές καταφεύγει σὲ ἔργα πρῶτοτύπα, τὰ διαμελίζει καὶ τὰ ἀπονεκρώνει: δὲν γνωρίζει τὴν πρόοδο οὔτε κἀν τὴν προσαρμογὴ: ἡ «καινοτομία» εἶναι: ἓνα λάθος καὶ «τὸ νεωτερίζειν» ταραξίζει τὴν τάξιν τῆς θείας προνοίας. Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ αὐτοῦ ἔχουν ἓνα μεγαλεῖο στὴν ἔκτασίν τούς καὶ δικαιώνονται ἀπὸ τὴν ἐπιτυχῆ προσπάθειάν τούς νὰ ξαναβροῦν, νὰ ἀνακτήσουν καὶ νὰ διασώσουν τὴν προηγούμενη γνώση.

Τὸ συνθετικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ P. Lemerle ἀποτελεῖ τὴ θεμελιώδη μελέτη γιὰ τὸ τόσο πολὺπλευρο καὶ ὡς τώρα ἀνερευνητὸ θέμα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰώνα. Ὁ συγγρ., μὲ τὸ γνωστὸ κριτικὸ του πνεῦμα, ὄχι μόνο παρέχει γιὰ πρῶτη φορά μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τῆς ἀνθρωπιστικῆς αὐτῆς κινήσεως, ἀλλὰ παράλληλα ἀναλύει, ἐρευνᾷ, ἐρμηνεύει καὶ συχνὰ ἐπιλύει πολλὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα: ἀποκαθιστᾷ χρονολογίαις γεγονότων ἢ συγγραφῆς φιλολογικῶν ἔργων, ἀνασκευάζει λαθασμέναις θεωρίαις, ἀναλύει μαρτυρίαις τῶν πηγῶν, διορθώνει καὶ ἀποκαθιστᾷ κείμενα ἢ τὴ χειρόγραφη παράδοση, ἐπισημαίνει θέματα γιὰ ἐρευνα ἢ θέτει προβλήματα γιὰ ἐπίλυση. Καὶ ὅλα αὐτὰ μὲ μιὰ καταπληκτικὴ σὲ ἐνημέρωση βιβλιογραφία, πλουτισμένη ἀπὸ εὐστοχῆς κριτικῆς παρατηρήσεις. Ὁ ἴδιος προτάσσει στὴ μελέτη του μιὰ φράση τοῦ Antoine Meillet, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιμετώπισε τὸ βασικὸ αὐτὸ θέμα τῆς μελέτης του: «Προσφέρει κανεὶς κότι νέο, ὄχι δίνοντας σὲ γνωστὰ γεγονότα κάποια γενικὴ ἰδέα ποὺ ἔχει ὄψιν πρωτοτυπίας, ἀλλὰ ἐρμηνεύοντας μὲ τρόπο ἀκριβῆ καὶ προσωπικὸ γεγονότα ποὺ συνέλαξε ἀπὸ πρῶτο χέρι». Θὰ πρόσθετα μιὰ φράση τοῦ Fustel de Coulanges, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ θαυμάσιο αὐτὸ βιβλίον: «En histoire, au moins autant qu'en toute autre science, on n'arrive à quelque synthèse qu'à force d'analyse».

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

Ἰσπανικὰ ἔγγραφα τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας (15' - 1Z' αἰ.). Ἐκδίδονται ἐπιμελεία Ἰωάννου Κ. Χασιώτη, Λευκωσία 1972. 8ο, σσ. xviii+145 +1 ἄν. ἄρ. + πίν. VIII. (Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, Πηγαὶ καὶ Μελέται τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας, III).

Στὸ χρήσιμο τοῦτο ἔργο ἐκδίδονται μὲ περίληψη καὶ σχόλια τὰ 69 σπουδαιότερα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου Simancas ποὺ ἀναφέρονται στὴν Κύπρο, τὰ πιδὸ πολλὰ γραμμένα στὰ Ἰσπανικά, τρία στὰ ἑλληνικά (ἄρ. 33 [3.II.1609], ἄρ. 35 [5.II.1609], ἄρ. 49 [17.X.1611]) καὶ μερικὰ στὰ ἰταλικά (ἄρ. 5 [Ἰουν. 1578], ἄρ. 6 [Ἰουν. 1578], ἄρ. 8 [3.VII.1578], ἄρ. 23 [7.XII.1602 π.ί.], ἄρ. 24 [5.II.1604], ἄρ. 25 [3.IV.1604], ἄρ. 34 [3.II.1609], ἄρ. 53 [1613], ἄρ. 57 [30.XII.1613], ἄρ. 58 [31.XII.1613]). Ἡ χρονικὴ ἔκτασις τῶν ἐγγράφων, ποὺ εἶναι καταταγμένα μὲ χρονολογικὴ σειρὰ, καλύπτει τὴν περίοδον 1561/1562 (ἄρ. 1, «Τὸ Συμβούλιον τοῦ Πολέμου διατάσσει τὸν Ἰσπανὸν ναύαρχον Juan de Mendoza νὰ προσλάβῃ τὸν Κύπριον Παῦλον Πατρίκιον [ποὺ εἶχε νέος ἀλλαξοπιστήσῃ καὶ ζῆσῃ ὡς πειρατής, ἀργότερα γύρισε στὸν Χριστιανισμὸ] εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικὸν τῆς Ἰσπανίας») [ὡς σύμβουλο κατὰ τῶν πειρατῶν], σσ. 1-2) ὡς τὸ 1623, 31. V (ἄρ. 69, «Ἐπιστολὴ τοῦ ἀντιβασιλέως τῆς Σικελίας πρίγκιπος Filiberto, διὰ τῆς ὁποίας ἀναφέρει εἰς τὸν Φίλιππον Β' δι' ἐκτέλεσιν ἐντολῆς του σχετικῆς πρὸς τὰς προτάσεις τοῦ Κυπρίου Δημητρίου Ζαμπερλάνου», Παλέρμιον, σσ. 115-116). Στὸ τέλος ἐπιτάσσονται: Πίναξ Α', Τὰ περὶ Κύπρου σπουδαιότερα ἔγγραφα τοῦ Simancas, 1. Sección de Estado (σσ. 117-123), 2. Guerra y Marina (σ. 123), 3. Secretarias provinciales - Nápoles (σσ. 123-124), καὶ Πίναξ Β', Χρονολογικὴ κατὰτάξις τῶν περὶ Κύπρου ἐγγράφων τοῦ Simancas (σσ. 125-126). Προτάσσεται Πρόλογος τοῦ διευθυντῆ τοῦ Κ.Ε.Ε. κ. Θ. Παπαδοπούλου μὲ τίτλο «Ἡ ἀρχαία τεκμηρίωσις τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας» (σσ. ν-χ) καὶ Εἰσαγωγή τοῦ Ι. Κ. Χασιώτη (σσ. xi-xvii). Ἐξαντλητικὸ τὸ *Εὐρετήριο* (σσ. 127-131 ἑλληνικό, σσ. 132-139 ξενόγλωσσον).

Τὰ πιδὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται στὶς ἐνέργειες πρακτῶρων τῆς Ἰσπανίας γιὰ πρόκληση ἀντιτουρκικοῦ κινήματος στὴν Κύπρο λίγο μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ νησιοῦ (1571), στὴν ἐνίσχυσις Κυπρίων ποὺ δεινοπαθοῦσαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, στὴν ἀπελευθέρωσις Κυπρίων αἰχμαλώτων, κ.ο.κ. Τὸ ἔγγρ. 1, ποὺ ἀναφέραμε, δὲν ἀποδείχνει τὴν ὑπαρξὴ σχέσεων τῆς Ἰσπανίας μὲ τὴν Κύπρο πρὶν ἀπὸ τὴν Τουρκοκρατίαν, γιὰτὶ ὁ Κύπριος Παῦλος Πατρίκιος εἶχε ἀπαχθῆ μικρὸς, καὶ ὅταν ἐγκατέλειψε τὴν πειρατεία ζῶσε στὴ Μαγδόρα, ὅπου τὸν βοῆκον οἱ Ἰσπανοί. Οἱ σχέσεις αὐτὲς στὸ παρὸν ἔργο μαρτυροῦνται ἀπὸ τὸ 1573, στὸ ἔγγρ. 2 Μαδρίτη, 28.IV.1573, «Ἐντολὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου Β' πρὸς τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Νεαπόλεως καρδινάλιον Granvelle διὰ τὴν οικονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Κυπρίου εὐγενοῦς Ἀνδρέα Ζαχαρία» γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῶν αἰχμαλώτων ἀδελφῶν του. Παρόμοιο τὸ θέμα τῶν ἐγγρ. 3, (1573/4;), καὶ 4, τῆς 10.II.1575, ἐνῶ τὸ 5, γραμμένο στὴ Βενετία τὸν Ἰούνιον τοῦ 1578, ἀναφέρεται σὲ πολιτικὰ καὶ ἐπαναστατικὰ γεγονότα: εἶναι ἡ Ἐπιστολὴ ἀνωνύμου ἐκ Βενετίας πρὸς φίλον του ἐν Ρώμῃ, μὲ λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ τῆς ἐξεγέρσεως τῶν Γενιτσάρων εἰς τὴν Ἀμμόχωστον, ποὺ συνέβη στὶς 29.III.1578 (ἐλ. καὶ G. Hill, *A History of Cyprus*, IV, 1952, σσ. 39-40). Στὸ ἴδιον ζήτημα ἀναφέρονται καὶ τὰ ἔγγρ. 6-11, ἀπὸ τὸν Ἰούνιον ὡς τὸν Αὐ-

γούστο τοῦ 1578. Ἀξιοσημείωτο τὸ ἔγγρ. 6, «Ἵπόμνημα Ἰωάννου Ἀγιομαύρα», Νεάπολις, Ἰούνιος 1578, γιὰ τὴν εἰσήγησή του νὰ στρατολογήθοῦν Κύπριοι ἀπὸ ἐξόριστους εὐγενεῖς τῆς Κύπρου, ἀφοῦ ἀσκήσουν αὐτοὶ τὴν ἐπιρροή τους στὶς περιοχὲς ποῦ ἦταν φέουδὰ των πρὶν ἀπὸ τὸ 1570: δείχνει τοὺς διατηρούμενους δεσμοὺς τῶν εὐγενῶν αὐτῶν πρὸς τὸ νησί καὶ τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τῶν κινήματων ποῦ ὀργάνωναν οἱ ἴδιοι, καὶ περιέχει αὐθεντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ καθεστῶς τῆς γῆς, τὴ θέση τῶν παροίκων καὶ ἄλλων τάξεων κατὰ τὴ Βενετοκρατία, τὰ ἔσοδα τῆς Βενετίας ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὰ προϊόντα, τὰ μεταλλεῖα, τὰ ζῶα καὶ τὶς τροφὲς ἐπὶ Τουρκοκρατίας (γιὰ τὰ μεταλλεῖα ἐπικυρώνονται τὰ ὅσα ἔγραφα στὶς Κν. Σπ. 29, 1965, 167-181 ἐπισημαίνοντας τὴν παραμέληση, ποῦ ἦταν στὴν οὐσία ἀπόκρυψή των ἀπὸ τοὺς ντόπιους εὐγενεῖς γιὰ ἐκμετάλλευση μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Τούρκων!). Ἡ ἐπιφυλακτικότητά των Ἰσπανῶν ἀπέναντι στοῦ κίνημα τοῦ 1578, στοῦ ὁποῦ προσχώρησαν καὶ Χριστιανοὶ Κύπριοι (βλ. ἔγγρ. 7, ἐκθεση πληροφοριῶν τοῦ Κυπρίου Πέτρου Λάντζα, γραμμμένη ἀπὸ τὸν Ἰσπανὸ ἀντιβασιλέα Νεαπόλεως μαρκήσιο de Mondéjar, γιὰ τὸ κίνημα τῶν Γενιτσάρων, Νεάπολις, ἀρχ. Ἰουλ. 1578) ὅπως διατυπώνεται στὰ ἔγγρ. 9, 10 καὶ 11 (ἐπιστολὴ τοῦ ἰδίου μαρκησίου πρὸς τὸν Φίλιππο Β', Νεάπολις, 7.VII.1578, ἐπιστολὴ τοῦ Ἰσπανοῦ πρεσβευτῆ στὴ Ρώμη πρὸς τὸν ἀντιβασιλέα, Ρώμη 24.VII.1578, ἐπιστολὴ τοῦ Φιλίππου Β' πρὸς τὸν ἀντιβασιλέα Μαδρίτη, 17.VIII.1578), ἀποκαλύπτει τὶς πραγματικὲς προθέσεις τῶν Ἰσπανῶν νὰ ἐκμεταλλεῦθοῦν τὴν ἀπελευθερωτικὴ διάθεση τῶν Κυπρίων μόνο ἐφόσον δὲν θίγονται εὐρύτερα συμφέροντά των, ὄχι νὰ ὀργανώσουν τὴν ἀπελευθερωτικὴ κίνηση, ἀφοῦ δυσπιστοῦν στὶς αἰσιόδοξες πληροφορίες τοῦ Π. Λάντζα. Ἡ ἴδια ἐπιφυλακτικότητά φαίνεται σὲ πλῆθος ἀπὸ τὰ ἔγραφα τοῦ τόμου ὡς τὸ τέλος, π.χ. βλ. ἔγγρ. 67, «Εἰσήγησις τοῦ βασιλικοῦ γραμμακτέως Antonio de Aróstegui ἐπὶ τῶν προτάσεων περὶ ἰσπανικῆς ἀναμειξέως εἰς τὴν Κύπρον», Μαδρίτη, 24.IX.1620: «ἡ πραγματοποίησις τῆς κατακτῆσεως τῆς Κύπρου εἶναι δυνατή... Δὲν συνιστᾶται ὅμως ἡ διάσπασις τῶν ἰσπανικῶν δυνάμεων εἰς πολλὰ μέτωπα. Προτιμητέα... ἡ τακτοποίησις τῶν ἰταλικῶν πραγμάτων. Ἡ Κύπρος δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τοὺς Ἰσπανοὺς διὰ τὴν ἀποκοίμωσιν τοῦ δουκὸς τῆς Σαβοΐας». Παρόμοια καιροσκοπικὴ ὑπῆρξε ἡ στάσις τῆς Βενετίας, Σαβοΐας, Γαλλίας καὶ Τοσκάνης ἔναντι τῶν κυπριακῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήματων, ποῦ ὀδηγήθησαν σὲ κατάρρευση γύρω στὰ 1670, ἕναν αἰῶνα μετὰ τὴν ἄλωσις τῆς Κύπρου, καὶ συνακόλουθη προσαρμογὴ τῶν φορέων καὶ ἡγετῶν τους πρὸς τὸ ὀθωμανικὸ καθεστῶς, κατ' ἀκρίβειαν ὀριστικότερη ἀποδοχὴ του. Τότε καὶ ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν κατωτέρων (καὶ τῶν στρατιωτικῶν) τάξεων ἐπιτείνεται κάτω ἀπὸ τὴν πίεσις τῆς δυστυχίας καὶ τῆς ἀπελπισίας ἀπὸ τὴν ἀξαναομένη τουρκικὴ τυραννία (βλ. Hurtrel, στοῦ Cl. Del. Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge 1908, σ. 233), καὶ ἡ ἀνάμειξη τῶν ἐπισκόπων στὰ πολιτικὰ πράγματα γίνεται ἐνεργότερη παρὰ πρὶν (πρβ. C.P. Kyrris, «The role of Greeks in the Ottoman administration of Cyprus», *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, Γ', 1, 1973, 175-176).

Ἀπὸ τὸ ἔγγρ. 14 «Ἐκκλησις τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Τιμοθέου πρὸς τὸν ... Φίλιππον Β' διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς μεγαλονήσου», Λευκωσία, 29.X. 1587, ἀνατρέπεται ἡ παραδεγμένη χρονολόγησις τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Τιμο-

θέου 1572-1575 ἢ 1579 καὶ τοῦ Λαυρεντίου 1575 ἢ 1579-1587 (Κ. Χατζηψάλτης στίς Κν. Σπ. 8, 1944 [1946], 137-139). Ἀξιοσημείωτος ὁ πρωτονοτάριος Daniel Gumenes πού συνυπογράφει τὸ ἔγγρ. 14, τῆς ἴδιας οἰκογένειας μὲ τὸν Pietro Guneme, interprete del bassà di Cipri συντάκτη τοῦ ἔγγρ. 34, 3.Π.1609 πρὸς τὸν Φίλιππο Γ' (βλ. πῶς πάνω, στὰ ἰταλικά), καὶ ἄλλης ἀνάλογης ἔκκλησης πρὸς τὸν δούκα τῆς Σαβοΐας (8.X.1608 στοῦ Ioanni Paul Reinhardts, *Geschichte des Königreichs Cypern*, I, Erlangen 1766, σσ. 133-134). Τὸ ἐπώνυμο Gumenes εἶναι τὸ Gunemes κατ' ἀναγραμματισμό, ὀφειλόμενο ὄχι στὸν μεταφραστὴ τοῦ ἔγγρ. 34 ὅπως ὑποθέτει ὁ ἐκδ. διορθώνοντας στὸ κείμενο τοῦ ἔγγρ. 34 στ. 56 τὸ Gumene σὲ Guneme, ἀλλὰ μᾶλλον στὴν προφορὰ τοῦ ἀπὸ τὸ λαό, ὅπως δείχνει καὶ ἡ γραφὴ Gumenes στὸ ἔγγρ. 14 καὶ τὸ σημερινὸ ἐπώνυμο Κκουμενῆς στὴν Ἀθηνῶν. Ἡ περιπτώση αὐτή, μιὰ ἀπὸ πλῆθος ἄλλες πού προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἐδῶ δημοσιευόμενα κείμενα καὶ ἀπὸ πλεῖστα ἄλλα (π.χ. ἀπὸ τὰ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Βατικανοῦ (1625-1667), ἐκδ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, Λευκωσία 1973, κτλ. σποράδην σὲ τόμους) ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐπιβίωση παλαιῶν ἑλληνικῶν, φραγκικῶν καὶ ἰταλικῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ἐξισλαμισμένων ἢ ἐξελληνισμένων, στὴν ἀρχὴ ἐπιφανειακά, στὴν τουρκοκρατούμενη Κύπρο, πού ἀπροσπαθοῦσαν κατὰ ποικίλους τρόπους νὰ ἐπιβιώσουν καὶ προσαρμοστοῦν στὸ νέο καθεστῶς... ἀνελάμβαναν πρωτοβουλίες σὲ διάφορους τομεῖς, πού τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ ἐλέγχουν τὸν πλοῦτο καὶ τ' ἀξιώματα τοῦ νησιῶν» (Κ.Π. Κύρρη, Κν. Σπ. 29, 1965, 180-181, πρβ. τοῦ ἴδιου, «L'importance sociale», *Actes du Premier Congrès International des Études Sud-Est Européennes*, 3, 1969, 437-462 καὶ δὴ σσ. 437-448, 450-458, 460-462, καὶ τοῦ ἴδιου «The Role of Greeks», ὁ.π., σσ. 155-179 σποράδην καὶ δὴ σσ. 158-169). Ἀνάμεσα τοὺς ἦταν καὶ μερικοὶ Ἑλληνοαλβανοὶ ὅπως ὁ Πέτρος Ρένεσης, πού τὸν Αὐγούστο τοῦ 1590 συγκάλεσε σύσκεψη τῶν ἐπισκόπων καὶ μερικῶν προκρίτων τῆς Κύπρου στὸ σπίτι του δώδεκα μίλια ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀμμόχωστο (ἔγγρ. 17, πρβ. ἔγγρ. 18), ὁ Ἱερώνυμος Erelessa, διοικητὴς 2616 χριστιανῶν πολεμιστῶν στὴν ἐπαρχία Πάφου, κατὰ τὸ 1613 ἔτοιμος νὰ ἐξεγερθῆ κατὰ τῶν Τούρκων μὲ τὴ συνεργασία καὶ ἄλλων Ἑλληνοαλβανῶν στρατιωτικῶν (τοῦ Νικολάου Ρένεση, τοῦ Ἱερωνύμου Κόμπη, τοῦ Μιχαὴλ Μπούα καὶ τοῦ Γεωργίου Κρέσια πού ζοῦν στὴ Νεάπολη), βλ. ἔγγρ. 52, 1613. Ὁ Ἱερώνυμος Erelessa πρέπει νὰ ἦταν ἀπόγονος τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου Κυριελήσον (Ἑλληνο-) Ἀλβανοῦ καπετάνιου στὴν περιοχὴ Πάφου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκικῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῆς Κύπρου (1570-1571) καὶ συγγενῆς ἄλλου (Ἑλληνο-) Ἀλβανοῦ καπετάνιου τῆς ἴδιας ἐποχῆς, τοῦ Νικολάου Κυριελήσον (βλ. Κ.Π. Κύρρη, «Οἱ Τήλλυροι καὶ ἡ Τηλλυρία», *Κυπριακὸς Λόγος* 4, 1972, 115, 70 καὶ δὴ 5, 1973, 54: Κυριελήσον = Erelessa)¹. Χαρακτηριστικὰ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιζῶντες εὐγενεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θέση τοὺς στὸ ὀθωμανικὸ καθεστῶς, πού φτάνει μέχρι συγγενείας μὲ Τούρκους, ἐκτελοῦν καὶ χρέη πρακτόρων τῆς Ἰσπανίας ἢ ἄλλων δυνάμεων· π.χ. ὁ πράκτορας Ἰάσων Βουστρώνιος ἔχει συγ-

1. Στὰ *Actes de Dionysiou*, éd. Nic. Oikonomidès, Παρίσι 1968, σσ. 79, 80, ἀρ. 9, στίχ. 9, 15-16, 44 ἀναφέρεται ὁ ἱερομόναχος Βατοπεδίου κύρ Δωρόθεος ὁ Κυριελεσᾶς ἢ Κιριελεσᾶς.

γενικές σχέσεις με πρόσωπα του άμέσου περιβάλλοντος του σουλτάνου, «ή αδελφή τῆς μητέρας του Λουκία Δενόρες ἔχει δύο θυγατέρας, αἱ ὁποῖαι εἶναι σύζυγοι Τούρκων ἀξιοματούχων, ἐνὸς νέου πρίγκιπος καὶ ἐνὸς ἀρνησιθρήσκου βοεβόδα, ὀνομαζομένου Φλαγκίνου καὶ συνδεομένου διὰ στενῆς φιλίας μετὰ τοῦ πρώτου. Ὁ Βουστρώνιος εἶναι ἐπίσης συγγενῆς μετὰ τὴν σουλτάναν — ἡ ὁποία εἶναι καὶ αὐτὴ εὐγενικῆς κυπριακῆς καταγωγῆς, — τὴν μητέρα τοῦ διαδόχου τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ..., ἰδίως μετὰ τὰς δύο σουλτάνας, κόρην καὶ ἀνεψιὰν τῆς Λουκίας Δενόρες, ὁ Ἰάσων ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ πληροφορηταὶ λεπτομερῶς τὰ μυστικά του σεραγιού» (σ. 30, ἔγγρ. 19, Βενετία 1.VII.1595). Παρόμοιοι δεσμοί, μαρτυρούμενοι καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές (π.χ. βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, ὁ.π., ἔγγρ. 18 Κύπρος [Λάρναξ], 1.V.1629, καὶ σσ. 200-201) καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα τῆς συλλογῆς Χασιώτη, δείχνουν τὴ διεπίδυσή τῶν παλαιῶν ἡγετικῶν τάξεων τῆς Κύπρου (ὅπως καὶ τῆς λοιπῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν Βαλκανίων) στὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία καὶ στὸ καθεστῶς ποὺ οἱ ἴδιες προσπαθοῦν νὰ ἀνατρέψουν! Πάντως ὁ «βοεβόδας» Φλαγκίνος ἦταν Κυπριακῆς καταγωγῆς, ἀπὸ τὴν εὐγενῆ οἰκογένεια Flangini (γι' αὐτὴν βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνημόνιον*, Ἀθήνα 1939. Κωνστ. Π. Κύρρη, «Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII centuries», *Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ Ἐξωτερικόν*, Βερολίνο 1968, σσ. 229,267, πρβ. καὶ τοῦ ἴδιου, «Works and Days of the Cypriote patriot Massimi(li)an(o) Tronchi or Tronco», *Ἐπετηρὶς* 5, 1971-1972, 171, 185, πρβ. τοῦ ἴδιου, «Κουρίου, μητρόπολις», *ΘΗΕ* 7, 1965, σσ. 942-943), καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸν «Mihnea III, ancien prince de Valachie, qui avait abjuré en 1591», ὅπως προτείνει ὁ Andrei Pippidi *RESEE* 11, 1973, 596). Ὁ τίτλος «βοεβόδας» δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανᾷ: ἐδῶ σημαίνει γενικὰ «διοικητής», καὶ ὄχι εἰδικὰ διοικητῆς τῆς Βλαχίας, κι' ὅ,τι ἔχει σημασία ἐδῶ εἶναι τὸ ἐπώνυμό του, ποὺ διατηρήθηκε μετὰ τὸν ἐξισλαμισμό του, ὅπως συχνὰ συνέβαινε.

Πολλὰ νέα στοιχεῖα προστίθενται ἀπὸ τὰ ἔγγραφα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορία τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήσεων τῆς Κύπρου στὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα, καὶ καθιστοῦν ἀναγκαῖο νὰ ξαναγραφτῆ ἡ ἱστορία τους (ποὺ ἄδρῳ διάγραμμα τους ἐπιχειρήθηκε στὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριο Βαλκανικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα, Μάης 1970, ὑπὸ ἐκτύπωση: «Armées locales et lutttes de libération en Chypre, 1570-1670»). Ὁμοια σημαντικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν πληθυσμό, τὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις Τούρκων καὶ Χριστιανῶν ποὺ βρισκόνταν σὲ ἀντιπαράταξη στὴν Κύπρο τότε, γιὰ τὰ προϊόντα, λιμάνια, φρούρια, πρόσωπα καὶ πράγματα. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σχολιασθοῦν ἐδῶ. Σημειῶνω μόνον μερικὲς εἰδικὲς παρατηρήσεις:

Ὁ Πέτρος Ἀβεντάνιος, ἰσπανικῆς, ὅπως καὶ ὁ Ι. Βουστρώνιος, καταγωγῆς Κύπριος εὐπατρίδης, ἡγέτης στρατιωτικῆς ἐξέγερσης κατὰ τὸ 1606 (βλ. ἔγγρ. 50 [ἀρχὲς τοῦ 1613;]), ἐξοχολογεῖ νὰ δρᾷ ἐπαναστατικὰ τουλάχιστον ὡς τὸ 1614 (βλ. ἔγγρ. 36-39, ἀπὸ 20.Π ἕως 14.ΠΙ.1609, ἔγγρ. 50-58, ἀπὸ ἀρχῶν 1613 ὡς 31.ΧΙΙ.1613, ἔγγρ. 58, 24. V. 1614, ἔγγρ. 59, 22.X.1614, ἔγγρ. 88, 12.VII.1614, ἔγγρ. 103, 105, 108, 111, 115, 117, 118: 1613-1614), μάλιστα προσπαθώντας νὰ συνδυάσῃ ἐπανάσταση στὴν Κύπρο πρὸς ἀνάλογα κινήματα στὴ Βαλκανικὴ: τοῦτο δείχνει εὐρύτερες καὶ ὄχι στενὰ τοπικὲς προοπτικὲς τοῦ Π. Ἀβεντάνιου, ποὺ τὸ ἐπώνυμό του φαίνεται ὅτι ὑποκρύπτεται στὸ σημερινὸ Μοντά-

νιος στην 'Αμμόχωστο. 'Η μαρτυρία για την άσκηση παιδομαζώματος στα 1606 (έγγρ. 52, 1613) πρέπει να συνδυασθῆ πρὸς τὴ μαρτυρία τοῦ έγγρ. τῆς 6.4.1611 τοῦ ἀρχιεπισκόπου Χριστοδούλου, πὸς ζητεῖ ἀπὸ τὴν Σαβοῖα νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Κύπρο γιὰ νὰ λυτρωθοῦν «τόσες ψυχαῖς ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ διαβόλου, ὅπου καθημερινὸν χάνουν ἀπὸ τὴν μεγάλην τυραννία καὶ ἀτιμονίαν τοῦ τυράννου» (Miklosich - Müller, *Acta*, III, σ. 268). Τὸ παιδομαζώμα καὶ οἱ ἐξισλαμισμοὶ ἦταν οἱ κύριοι παράγοντες μειώσεως τῶν χριστιανικῶν ἐνόπλων δυνάμεων στὸ νησί ἀπὸ τὸ 1587/8 ὡς τὸ 1613 ἀπὸ 65.000 σὲ 28.000 (βλ. έγγρ. 14, 24.X.1587, έγγρ. 15, 14.V.1588 καὶ έγγρ. 52,1613) καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀργότερα (βλ. Κ. Π. Κύρρη, *Περὶ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ μέρους τῶν ἐν Κύπρῳ ἡγετικῶν τάξεων κατὰ τὸ 1570-1571 κ.έ. καὶ περὶ τῆς ἐθνικῆς προελεύσεως τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητος τῆς νήσου*, Λευκωσία 1969, σσ. 12-19. Τοῦ ἴδιου «Armées locales», ἔ.ά., καὶ περίληψη στὸ ἴδιο Σύνεδριο, Thème-Cadre No. 6), ἐπομένως ἄδικα ἀπορεῖ γι' αὐτὴν ὁ Α. Pippidi (ἔ.ά., σ. 595). Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ σφαγὲς ἀναριθμητῶν κατοίκων κατὰ τὶς ἐξεγέρσεις τοῦ 1606 καὶ τοῦ 1607 (βλ. έγγρ. 34, 3.II.1609, ἐπιστ. τοῦ δραγομάνου τοῦ πασᾶ τῆς Κύπρου Πέτρου Γονέμη πρὸς τὸν Φίλιππο Γ', πὸς πρέπει νὰ παραβληθῆ πρὸς ἀνάλογη ἐκκλησίη του τῆς 8.X.1608 πρὸς τὸν δούκα τῆς Σαβοῖας (J. P. Reinhardts, *Geschichte*, ἔ.ά., σσ. 133-134). 'Ενδιάμεσο στάδιο ἦταν ὁ ἀριθμὸς 35.000 στα 1609 (έγγρ. 35), ὅποτε μαρτυρεῖται καὶ ἄλλοθεν ἄγνωστος ἡγούμενος Κύκκου Λεόντιος (δὲν τὸν ἔχει ὁ Ν. Γ. Κυριαζῆς, *Ἱστορία τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς Κύκκου*, Λάρνακα 1949, σσ. 21-22, 15-20), πὸς ἐμφανίζεται καὶ τὴν ἀνοιξή τοῦ 1610 (έγγρ. 45), καὶ προφανῶς πρέπει νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς «de Tisaea» Λεόντιο (έγγρ. 46, 23.V.1610), ἀντὶ «de Cicco» ἢ «de Ciccho» κατὰ παρανόλησιν τοῦ μεταφραστῆ (Piedro di Valencia). 'Ο «Jacobus obispo de Leucosia» στὸ έγγρ. 46, σὲ χρόνον πὸς ἀρχιεπίσκοπος ἦταν ὁ Χριστόδουλος (1610) φαίνεται ὅτι ὀφείλεται σὲ ὅμοια παρανόλησιν τοῦ ὀνόματος τοῦ τελευταίου ἀν ὄχι τοῦ «'Ιακώβου μεγάλου πρωτοπαπᾶ Λευκάρων» ἄλλου ἐγγράφου (τῆς 5.X.1609, βλ. Miklosich - Müller, ἔ.ά., σ. 267). Δυστυχῶς ἀπὸ τὰ έγγραφα τοῦ Simancas δὲν διαφωτίζεται ἡ χρονολόγησις καὶ τὰ καθέκαστα τῆς θρυλικῆς ἐπανάστασις τοῦ Βιτόριου Ζεμπτεῦ (1617; 1632; μᾶλλον 1632, βλ. Kyrris, «L'importance sociale», ἔ.ά., σσ. 459-460): ἡ παράλειψις τῶν ἐγγράφων 59-69, 5.VII.1616 ἕως 31.V.1623, νὰ τὴν ἀναφέρουν εἴτε ὡς ἐτοιμαζόμενη εἴτε ὡς γεγονός, φαίνεται νὰ ἐπικυρώνῃ τὴ χρονολόγησιν τῆς στα 1632, ὅπως ἤδη εἰσηγηθῆκαμε (βλ. καὶ «Armées locales», § 7 καὶ δὴ ὑποσημ. 39). Μιὰ τελικὴ παρατήρησις: Στὸ έγγρ. 17, 8.VI.1590, σσ. 10-11, ἀναφέρονται τρεῖς ἐπίσκοποι Κύπρου καὶ ὄχι πέντε, ὅπως γράφει ὁ ἐκδ. (σ. 27): «... a llamar a uno de los tres obispos dichos, el qual vino y estuvo dos o tres días en casa del pariente, y en este tiempo vinieron los otros 2 obispos». 'Ἦλθε πρῶτα ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς, καὶ στὸ μεταξὺ ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἄλλοι δύο. 'Ἡ λεπτομέρεια εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κύπρου.

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΚΥΡΡΗΣ

Mario Vitti, Storia della letteratura neogreca (ERI, Edizioni RAI Radiotelevisione italiana), Torino 1974. 8ο, σσ. 483 (Letterature e Civiltà, XVI).

Μὲ μικρὴ χρονικὴ ἀπόστασις κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὸν κ. Mario Vitti δύο

Ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἡ μία, ἐκτενέστερη, στὰ ἰταλικά, ἡ ἄλλη πολὺ συντομώτερη (*Εἰσαγωγή*, ὅπως τιτλοφορεῖται), στὰ γερμανικά. Ἡ σχεδὸν ταυτόχρονη παρουσίαση τῶν δύο βιβλίων δὲν ἔχει τίποτα τὸ αἰφνιδιαστικό. Τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται καὶ στὶς δύο χώρες μεγάλη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ λογοτεχνικῶν μεταφράσεων ἀπὸ τὰ ἑλληνικά¹, αὐξηση ποὺ ἀνταποκρίνεται ἀσφαλῶς σὲ αὐξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ λογοτεχνία της².

Ἡ βιβλιοκρισία αὐτὴ περιορίζεται στὴν ἰταλικὴ ἔκδοση· τὴ γερμανικὴ ἀνέλαβε νὰ τὴν παρουσιάσῃ ἄλλος συνεργάτης τῶν *Ἑλληνικῶν* (βλ. παρακάτω σ. 209).

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ δεκαεξὶ κεφάλαια: Κεφ. 1-4 Οἱ ἀρχές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ὡς τὸ τέλος τῆς βενετικῆς παρουσίας στὴ «Ρωμανία» (1718) (σσ. 11-109), κεφ. 5-6 Τουρκοκρατία καὶ διαφωτισμὸς (σσ. 110-153), κεφ. 7-10 Ὁ 19ος αἰώνας (σσ. 154-253), κεφ. 11-16 Ἀπὸ τὸ 1880 ὡς τὸ 1967 (σσ. 254-418). Στὸ κάθε κεφάλαιο ἀκολουθεῖ ἕνας περιορισμένος ἀριθμὸς σημειώσεων, ὅπου περιλαμβάνονται μόνον ὅσα σχόλια εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου³.

Ἐκτενέστερα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα παρέχονται στὸν «Βιβλιογραφικὸ Ὁδηγὸν» στὸ τέλος (σσ. 419-468), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο (σσ. 421-438) δίνει γενικὲς βιβλιογραφικὰς πληροφορίες: Α) Ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Β) Βοηθήματα, ἰδίως λεξικά καὶ γλωσσικὲς μελέτες⁴, Γ) Ἱστορία, ὅπου θὰ ἤθελε κανεὶς καὶ μιὰ παράγραφο γιὰ μελέτες κοινωνιολογικὰς⁵, Δ) Βιβλιογραφίες, Ε) Δημοτικὴ ποίηση, μὲ μιὰ πλούσια ἰταλικὴ βιβλιογραφία πάνω στὸ θέμα, F) Ἡ παλιότερη νεοελληνικὴ λογοτεχνία (ὡς τὸν 18ο αἰ.). ὅπου δίνεται καὶ ἕνας κατάλογος τῶν σημαντικότερων ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν καὶ σειρῶν⁶, G) Ἡ σύγχρονη λογοτεχνία (19ος καὶ 20ος αἰ.), μὲ μιὰ ἀρκετὰ ἀυθαίρετη ἐκλογή ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ περιοδικὰ· δὲν

1. Βλ. *Storia*, σ. 437-38, πρβ. καὶ γερμανικὴ ἔκδοση, σ. 161-64.

2. Στὴν Ἰταλία οἱ ἐπιστήμονες εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς λογοτεχνικοὺς μεταφραστές: ὁ Lavagnini, ὁ Pontani καὶ ὁ Vitti ἔπαιξαν καὶ παίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴ διάδοση τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων στὴν Ἰταλία. Στὴ Γερμανία ἡ Is. Rosenthal-Kamarinea μονάχα ἀναπτύσσει μεγάλη μεταφραστικὴ δραστηριότητα.

3. Οἱ μελέτες ποὺ ἀναφέρονται καὶ τὰ κομμάτια ποὺ παραθέτονται στὴ (μεταγενέστερη;) σημείωση 3, σ. 21 βρίσκονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ σχετικὸ κείμενο.

4. Λεῖπουν G.W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, ὁ Θεσσαυρὸς τετραγλωσσος τοῦ Γεράσιμου Βλάχου, τὸ *Ἀντιλεξικὸν* τοῦ Θ. Βοσταντζόγλου, τὰ *Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον*, *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* καθὼς καὶ μελέτες διαλεκτολογικὰς.

5. Στὴ γενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ P. Topping ἄς προστεθῇ τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ K. Σβωλόπουλου, «Greece, Achievement and Possibilities», στὸ «The New History, Trends in historical research and writing» (*Journal of Contemporary History* 4, Νέα Ὑόρκη 1967), σσ. 236-252. Στὸν τομέα τῆς κοινωνιολογίας τὸ καινούριο περιοδικὸν *Newsletter of the Modern Greek Society* θὰ καλύψῃ ἕνα κενό.

6. Δίπλα στὴν *BZ* θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονεῖθῃ καὶ ἡ σειρά *Byzantinisches Archiv* 1, 1898 κ.έ. Περιοδικὰ σὰν τὰ *EEKΣ*, *JÖB* καὶ *SOF* λείπουν.

ἀναφέρει κανένα μεταπολεμικό, Η) Ἴταλία καὶ Ἑλλάδα, μιὰ παράγραφος ποὺ πλουτίζει σημαντικὰ τὴ βιβλιογραφία σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Σὲ σύγκριση μὲ τὸ Modern Greek Culture τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ κ. ἄ. (Ἀθήνα 1970³) καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ Lavagnini στὴν Ἱστορία του, ἡ πρόοδος εἶναι μεγάλη. Παρόλο ποὺ καὶ ὁ Vitti δίνει μονάχα μιὰ ἐκλογή, τὸ ὕλικό εἶναι τόσο πλούσιο, ποὺ ὅποιος θέλει νὰ μελετήσει τὴν παρουσία τῆς Ἑλλάδας στὴν Ἴταλία θὰ πρέπει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ ἐδῶ. Τὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ Βιβλιογραφικοῦ Ὁδηγοῦ παρέχει, ἀκολουθώντας τὴ σειρά τῶν κεφαλαίων, ἐκτενέστερες πληροφορίες γιὰ τὰ περισσότερα σημαντικὰ πρόσωπα/ἔργα ποὺ συζητήθηκαν¹.

Ἀκολουθεῖ ἕνας χρονολογικὸς πίνακας τῶν σπουδαιότερων ἱστορικῶν γεγονότων ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὴς 21 Ἀπριλίου 1967. Σ' ἕναν τέτοιο σύντομο κατάλογο (σσ. 469-474) εὐκόλα βρῖσκει κανεὶς παραλείψεις (1522 Ἀλωση τῆς Ρόδου, 1537 Πολιορκία τῆς Κέρκυρας, 1566 Ἀλωση τῆς Χίου, 1864 Ἐνωση τῶν Ἑπτανήσων, 1922 Μικρασιατικὴ καταστροφή), ἀλλὰ γενικὰ ὁ πίνακας ἀνταποκρίνεται στὸ σκοπὸ του: ἱστορικὸ στήριγμα δίπλα στὸ κείμενο².

Τὸ Εὐρετήριο τελικὰ δίνει ὀνόματα συγγραφέων, ἀνώνυμων ἔργων (σὲ ἰταλικὴ μετάφραση), κύριων θεμάτων καὶ περιοδικῶν (στὰ ἑλληνικά)³. Ὅποιος ὡστόσο χρησιμοποιεῖ τὸ εὐρετήριο ἐντατικὰ ἀπογοητεύεται κάπως. Γιὰ τὸν Πόλεμο τῆς Τρωάδος π.χ. τοῦ Ἑρμονιακοῦ πρέπει νὰ ψάξει κανεὶς στὸ *O (Omero)* καὶ στὸ *L (La guerra di Troia)*, γιὰ τὸν Φλώριο στὴ λέξη *Cantare*. Ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι βρῖσκεται στὴ λέξη *Vita militare*, Ἡ Βοσκοπούλα στὸ *L (La pastorella)*. Ὁ Μ. Αὐγέρης, ὁ Jean Moréas καὶ ἄλλοι, ὄχι τόσο σημαντικοὶ συγγραφεῖς, δὲν καταχωρίστηκαν, ὅπως οὔτε ἱστορικὰ πρόσωπα τῶν νεώτερων χρόνων, κάτι ποὺ βρῖσκεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ σκοπὸ τοῦ βιβλίου. Στὰ κύρια θέματα ἰδίως τὸ εὐρετήριο εἶναι ἐλαττωματικὸ. Παραπομπές στὰ θέματα «barocco, teatro, romanticismo, rima, racconti, prosa, surrealismo, naïf, influsso (italiano, veneziano), Creta, Cipro κτλ. εἶναι ἀτελεῖς ἢ λείπουν ἐντελῶς.

Στὴ μεταγραφή τῶν κύριων ὀνομάτων ἐφαρμόζεται, ὄχι συστηματικά, ἕνα φωνητικὸ σύστημα: γράφεται π.χ. Delmusos, ἀλλὰ Guzelis· Andoniu (καὶ Lundemis), ἀλλὰ Ventramos, Kazantzakis· Gheorghilas, Makrighianis, ἀλλὰ Vlachioianis, Panaiotopulos καὶ Iorgos. Τὰ μικρὰ ὀνόματα τῶν

1. Ὁ ἀναγνώστης δυσκολεύεται ἀρκετὰ στὸ διάβασμα: 1) πρέπει πάντα νὰ ἔχη ἔτοιμες τὶς Σημειώσεις καὶ τὰ δύο τμῆματα τοῦ Βιβλιογραφικοῦ Ὁδηγοῦ, 2) στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας δίνονται ὑπότιτλοι, ἀλλὰ δυστυχῶς ὄχι καὶ ὁ τίτλος ἢ τουλάχιστον ὁ ἀριθμὸς τοῦ κεφαλαίου.

2. Νὰ διορθωθοῦν μερικὲς ἀβλεψίες: ἀντὶ γιὰ 1714 γρ. 1715, ἀντὶ γιὰ 1812: 1813 (καὶ νὰ διαγραφῇ ἡ λέξη «segreta»), στὸ 1821 γρ. 25 Μαρτίου ἀντὶ γιὰ Ἀπριλίου, στὸ 1853 νὰ διαγραφῇ τὸ ὄνομα τοῦ Κωλέττη († 1847), στὸ 1878 νὰ διαγραφῇ «προσάρτηση... Ἀρτας» (= 1881).

3. Τὰ περιοδικὰ Ἡ Καμπάνα καὶ Ἡ Τέχνη κατατάσσονται ἀλφαβητικὰ στὸ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ ἄρθρου, στὸ *I*, Τὰ νέα γράμματα στὸ *T*, καὶ μερικὰ ἀνώνυμα ἔργα στὸ *I* (II) ἢ στὸ *L* (La). Μιὰ τέτοια μέθοδος μπορεῖ νὰ συνηθίζεται, πρέπει ὅμως νὰ ἀπορριφθῇ. Σὲ ἀλφαβητικὸν κατάλογο τὸ ἄρθρο δὲν ὑπολογίζεται.

παλαιότερων συγγραφέων (ὡς τὸ 1880 περίπου) ἰταλικοποιήθηκαν¹. Ἔτσι βρίσκουμε Alessandro Papadiamandis δίπλα στὸ Alexandros Palis, Paolo Kaligas καὶ Pavlos Nirvanas, Constantino Paparigopoulos καὶ Konstantinos Theotokis, Nicolo Kutuzis καὶ Nikolaos Politis, Giovanni Karasutzas καὶ Ioanis Kondilakis, Giorgio Viziinos καὶ Iorgos Seferis, Giacomo Trivolis καὶ Iakovos Polilas.

Ἐνα ὀλοκληρωμένο καὶ διεθνῶς ἐφαρμοσμένο σύστημα μεταγραφῆς ἐλληνικῶν ὀνομάτων θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργο. Βάση γιὰ μελλοντικὲς συζητήσεις μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ σύστημα ποὺ προτείνει ὁ Λίνος Πολίτης στὴν ἀγγλικὴ Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ποὺ κυκλοφόρησε πρόσφατα².

Ὁ συγγρ. ἀρχίζει τὸν πρόλόγὸ τοῦ μετὰ τὴν ἐπόμενη διαπίστωση: «Σὲ καιροὺς ποὺ οἱ ἱστοριογράφοι τῶν “μεγαλύτερων” λογοτεχνιῶν πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ καταφύγουν στὴν ὀμαδικὴ δουλειά, ὁ μελετητὴς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας βρίσκεται ἀκόμα στὴν προνομιοῦχο θέση ὅτι μπορεῖ νὰ τὰ κάνῃ ὅλα μόνος του». Ἡ θέση αὐτὴ, προσθέτει, ἔχει τοὺς κινδύνους τῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς χάρες τῆς. Χωρὶς νὰ κατακρίνη τοὺς προδρόμους τοῦ³, θὰ μπορούσε νὰ πῆ μετὰ τὸν Δημαρᾶ «τὸ γεγονός ὅτι ἔφερα ἄλλη μία ἱστορία δείχνει πὼς δὲν τὴν ἐθεωροῦσα περιττή». Ἐπισκοπώντας τὸ ἔργο τοῦ παρατηρεῖ πὼς «μερικὲς συστηματοποιήσεις εἶναι ὀλωσδιόλου προσωρινές» (ἐννοεῖται ἡ σύγχρονη περίοδος, ἀπὸ τὸν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον καὶ ὕστερα) «καὶ ἄλλες συστηματοποιήσεις ὀλωσδιόλου καινούριες» (ἐννοεῖ τὸ 4ο κεφάλαιο ὅπου μελετᾶ τὸν 17ο αἰῶνα).

Τὰ κεφάλαια 14-16 καλύπτουν τὴν περίοδο 1930-1967. Ὁ Δημαρᾶς τὴ διαπραγματεύεται σ' ἓνα Ἐπίμετρο, καὶ οἱ περισσότερες ἄλλες ἱστορίες, ἐλληνικὲς καὶ ξένες, τὴ σκιαγραφοῦσαν μ' ἓνα σωρὸ σκέτα ὀνόματα, ἔργα καὶ χρονολογίες. Ἡ Ἱστορία τοῦ Vittì δὲν εἶναι προσωποκεντρικὴ. Ὑποδεικνύει ἰδέες, ἰδεολογίες καὶ τάσεις. Χρησιμοποιώντας περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς (Ἰδέα, Πνοή) καὶ δοκίμια σὰν τὸ Ἐλεύθερο Πνεῦμα τοῦ Θεοτοκά, ζωγραφίζει τὸ περιβάλλον, ὅπου τοποθετεῖ κατόπιν τὰ πρόσωπα στὴν ἀτομικότητά τους. Δὲν τάσσει σκοπὸ τοῦ νὰ συζητήσῃ ὀλόκληρο τὸ ἔργο ἐνὸς συγγραφέα σὲ μιὰ πνοή, δίνει μονάχα ὅσα στοιχεῖα εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ συγγραφέα στὴν ὀρισμένη περίοδο. Ἡ Ἱστορία τοῦ δὲν ἀποτελεῖ συνειρμὸ παρατηρήσεων ἢ στοιχείων⁴ ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ ὀρισμένα πρόσωπα καὶ τὸ ἔργο τους.

1. Τελειωτικὴ ἰταλικοποίηση ὑπέστησαν ὁ Νίκ. Νούκιος καὶ ὁ Ἄντ. Ἐπαρχος (Nucio, Eparco). Καθαρὰ ἰταλικά ἐπιθετα ὡστόσο ὅπως Dellaporta, Faliero, Foscolo, Lando κτλ. ἀναφέρονται πάντα μετὰ τὸν ἐλληνικὸ τύπο.

2. L. Politis, *A History of Modern Greek Literature*, Oxford, at the Clarendon Press, 1973, σ. XIII.

3. Ὁ ἴδιος λέει πὼς χρωστᾷ πολλὰ στοὺς «φίλους καὶ δασκάλους» Λίνο Πολίτη καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶ, ποὺ καὶ οἱ δύο ἔγραψαν «ἐξαιρετικὴ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας».

4. Ἐκτενέστατα στοιχεῖα παρέχονται στὸν Βιβλιογραφικὸ Ὁδηγὸ. Ἡ παραπομπὴ γίνεται συνήθως σὲ νεώτερες ἐκδόσεις ἢ σὲ Ἄπαντα Αὐτὸ τὸ σύστημα ἔχει ὅμως τὸ μειονέκτημα πὼς τοῦ Κόντογλου π.χ. δὲν μνημονεύεται κανένα ἔργο εἴτε στὸ κείμενο εἴτε στὴ Βιβλιογραφία, καὶ οἱ παραπομπὲς στὰ Ἄπαντα (τοῦ Ξενόπουλου, Παλαμᾶ κ.ἄ.), χωρὶς νὰ γίνεται ἀνφορὰ στὴν ἀρχικὴ χρονολογία τῆς δημοσίευσης, ἀφαιροῦν ἀπὸ τὰ παραθέματα τὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο (βλ. π.χ. σ. 305, σημ. 32 καὶ 35).

συστηματοποιεί τὸ ὕλικό του, τὸ χωρίζει σὲ περιόδους, χαρακτηρίζει τὴν περίοδο μὲ ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερη ἀκρίβεια, καὶ τελικὰ κατατάσσει τοὺς ἀνθρώπους στὴν περίοδο, δείχνει ὡς ποῖο βαθμὸ ἀνήκουν ἐκεῖ καὶ ποιά λύση βρῆκαν γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς τους¹.

Σημαντικὸς εἶναι ὁ ρόλος τῶν πολυἀριθμῶν μεταφράσεων ποὺ ἐνσωματώθηκαν στὴν ἐκδοση. Πλουτίζουν τὸ κείμενο καὶ τὸ κάνουν πιὸ εὐχάριστο. Στις καλύτερες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. μὲ τὸν Σεφέρη καὶ τὸν Ἐμπειρίκο, ὑπογραμμίζουν καὶ ἐνισχύουν τὶς παρατηρήσεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα.

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο, «Ἡ δευτέρα παγκόσμια σύγκρουση καὶ ἡ κρίση τῆς συνείδησης», διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: 1) Ὁ «Ἕλληνας στὸν τελευταῖο παγκόσμιο πόλεμο». Ἐνα θαυμάσιο κομμάτι ἀπὸ τὴν *Πνευματικὴ πορεία* τοῦ Θεοτοκᾶ προλογίζει τὸν «Πόλεμο τῶν ἀφηγητῶν». Δίπλα στοὺς κυριότερους ἐκπρόσωπους τῆς «γενιᾶς τοῦ 30» παρουσιάζονται ὁ Γιάννης Μπεράτης, ὁ Ἄγγελος Βλάχος καὶ ὁ Λουκῆς Ἀκρίτας². Στὸν «Πόλεμο τῶν ποιητῶν» καταγράφονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ οἱ ἀντιδράσεις τῶν προπολεμικῶν ποιητῶν, Σικελιανοῦ, Ἐγγονόπουλου, Ἐλύτη, Ρίτσου, Σεφέρη. Μόνο ἡ φωνὴ τοῦ Γκάτσου εἶναι καινούρια. 2) Ἡ μεταπολεμικὴ περίοδος. Ἐδῶ ὁ συγγρ. ἀποφεύγει ν' ἀναφέρει πολλὰ ὀνόματα, καὶ ὑπογραμμίζει τὸ κενὸ ποὺ παρουσιάζεται στὸν τομέα τῆς ποίησης (ὅπου λείπει οὐσιαστικὰ μιὰ γενιὰ) καὶ τὴν κάπως πιὸ αἰσιόδοξη κατάστασι τῆς πεζογραφίας.

Ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. θεωρεῖ τὴ συστηματοποίηση αὐτὴ ἀπόλυτα προσωρινή. Ἔχει βέβαια δίκιο. Σημαντικὸ ὅμως εἶναι πῶς μᾶς προσφέρει ἕνα πλαίσιο ποὺ δίνει ἕνα κάποιον στήριγμα στὴν προσέγγιση τῆς τόσο παραμελημένης μεταπολεμικῆς περιόδου. Ἀναρωτιέται κανεὶς γιατί σταμάτησε στὴ γενιὰ τοῦ Μ. Ἀναγνωστάκη καὶ δὲν περιέλαβε περισσότερους νέους ποὺ γεννήθηκαν μετὰ τὸ 1930. Ὁχι μόνον ὁ Βασίλης Βασιλικός, ἀλλὰ καὶ ὁ Θανάσης Βαλτινός, ὁ Μένης Κουμανταρέας, ἡ Κωστοῦλα Μητροπούλου καὶ ὁ Γ. Χειμωνᾶς πρωτοπαρουσιάστηκαν πρὶν ἀπὸ τὰ 1967. Καὶ γιὰ τὴν ποίηση θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς τὸ ἴδιο.

Μιὰ ἄλλη παρατήρηση γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο εἶναι ἡ μεγάλη προσκόλληση στὴν Ἀθήνα. Ἔτσι ἀρκετοὶ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ προτίμησαν νὰ μείνουν μακριὰ ἀπὸ τὸν λογοτεχνικὸ ὑδροκέφαλο τῆς Ἀθήνας ἀπουσιάζουν. Ὁ Γιαννιώτης Κίμων Τζάλλας θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη μιὰ θέση δίπλα στὸν Δημήτρη Χατζῆ μὲ τίς δύο συλλογὲς διηγημάτων του. Γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ Θεσσαλονίκη στὸν βιβλιογραφικὸ ὁδηγὸ ἀναφέρονται δύο τρεῖς μελέτες. Ἄδικα θὰ ψάξει κανεὶς γιὰ ὀνόματα καὶ δὲν γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὸν σημαντικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε καὶ παίζει τὸ περιοδικὸ *Διαγώνιος* τοῦ Ντίνου Χριστιανόπουλου καὶ ποὺ ἔπαιξαν στὴν ἐποχὴ τους καὶ στὸ περιβάλλον τους περιοδικὰ ὅπως οἱ *Ἐποχές*, ἢ *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* καὶ ἡ *Καινούρια Ἐποχὴ*.

Τὸ δεύτερο σημεῖο ποὺ θίγεται ὁ συγγραφέας στὴν αὐτοκριτικὴ του εἶναι τὸ κεφάλαιο τὸ ἀφιερωμένο στὸν 17ο αἰώνα (Seicento): «Ἡ συνείδηση τῶν Ἑλ-

1. Ὁ Κ. Χατζόπουλος π.χ. συζητεῖται ὡς ποιητὴς στὶς σσ. 290-91, ὡς πεζογράφος στὶς σσ. 298-301, καὶ ὡς ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ *Ἡ Τέχνη* στὴ σ. 288.

2. Ἡ τριλογία *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες* τοῦ Στρ. Τσίρικα λείπει – κάπως παράξενο, τὴ στιγμή ποὺ θεωρεῖται ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα μυθιστορήματα γιὰ τὴν περίοδο τοῦ πολέμου.

λήνων στὸν αἰώνα τῶν ἀντιθέσεων καὶ ταραχῶν). Μὲ τὸν τίτλο αὐτὸν ἤδη φαίνεται «προγραμματικά» σὲ ποῖο πλαίσιο καὶ κάτω ἀπὸ ποῖο πρίσμα θέλει ὁ συγγραφέας νὰ ἐξετάσῃ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τῆς περιόδου 1571-1718: τὸ μπαρόκ.

Ὡς μπαρόκ ὁ Vittli θεωρεῖ τὴ «Νέα ρητορική», ὅπου χαράσσει μιὰ ἐνιαία γραμμὴ ἀπὸ τὸν Μελέτιο Πηγά ὡς τὸν Φραγκίσκο Σκοῦφο καὶ τὸν Ἡλία Μηνιατή¹. Κατόπιν ἀφιερώνει μιὰ παράγραφο σὲ «περιφερειακοὺς ἱεραποστόλους» ὅπως τὸν Εὐγένιο Γιαννούλη καὶ τὸν Νεόφυτο Ροδινό, ποὺ καὶ οἱ δύο τους ὅμως δὲν ἔχουν βαθύτερη σχέση μὲ τοὺς προηγούμενους παρὰ μόνο τὸ ὅτι χρησιμοποιοῦν τὴν καθομιλουμένη. Ἀνήκουν μᾶλλον στὸ ἴδιο κλίμα μὲ τὸν Δαμασκηνὸ Στουδίτη καὶ τὸν Ἀλέξιο Ραρτοῦρο².

Στὸ μπαρόκ συγκαταλέγει ἐπίσης τὰ κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα στὸ ὄψος τοῦ Πετράρχη καθὼς καὶ τὰ ἔργα τῆς ὄριμης περιόδου τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Γιὰ τὴν Κρήτη εἶχε χρησιμοποιήσει κιόλας τὸν ὄρο «μπαρόκ» ἢ «προ-μπαρόκ» στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Εὐγένιας*. Ἔτσι ἔρχεται καὶ ἡ Ἑλλάδα σὲ ἐπικοινωνία μ' ἓνα «πνευματικὸ ρεῦμα ποὺ διαπερνᾷ καὶ συνδέει ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη»³.

Ἡ εἴσοδος τοῦ μπαρόκ στὴν Ἑλλάδα ὥστόσο δὲν εἶναι τόσο πανηγυρικὴ καὶ βέβαιη ὅσο μᾶς τὴν παρουσιάζει ὁ Vittli. Τυπικὰ δὲν μπορούμε καν νὰ μιλήσουμε γιὰ ἑλληνικὸ μπαρόκ, ἀφοῦ δὲν προηγήθηκε ἑλληνικὴ Ἀναγέννηση. Στὴν περίπτωση τοῦ κρητικοῦ θεάτρου ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μεταφράσεις - διασκευὲς ἰταλικῶν ἔργων, ποὺ σύμφωνα μὲ ὅσα λέει ὁ συγγρ. εἶναι «χαρακτηριστικὰ τῆς παραγωγῆς τοῦ μπαρόκ». Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Χορτάτσης μιμήθηκε στὴν *Ερωφίλη* κυρίως τὸν Giraldi καὶ τὸν Trissino, δύο συγγραφεῖς ποὺ θεωροῦνται ἀπὸ ὅλους ὡς ἀντιπρόσωποι τῆς Ἀναγέννησης⁴, μένει ἀνοιχτὸ τὸ

1. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς στὴν ἴδια παράγραφο γίνεται λόγος γιὰ τρία πρόσωπα ποὺ δὲν παρουσιάζουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα μεταξύ τους. Ὁ Πηγάς ἔζησε ἕναν ὀλόκληρο αἰώνα πρὶν ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους· χρονολογικὰ ὅμως ἀνήκει σ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Ἡ ἔκδοση τῶν ὁμιλιῶν του καὶ ἡ ἔρευνα γιὰ στοιχεῖα μπαρόκ σ' αὐτὲς εἶναι κάτι ποὺ ἐπιβάλλεται.

2. Ἡ συστηματοποίηση ποὺ ἀκολούθησε ὁ συγγρ. τὸν ἀνάγκασε νὰ πρᾶξει τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό. Ὅσο γιὰ τὸν Δημήτριο Γουζέλη αὐτὸς φαίνεται μᾶλλον πὼς παράπεσε στὴν ἰταλικὴ ἔκδοση.

3. Γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὴ διάδοση τοῦ ὄρου στὴν Εὐρώπη βλ. R. Wellek, «The Concept of Baroque in Literary Scholarship», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 5, 1946-47, 77-109.

4. Βλ. Carmelo Musumarra, *La poesia tragica italiana nel Rinascimento*, Φλωρεντία 1972, σσ. 93-111 (Ἡ «μεταρρύθμιση» τοῦ Giraldi καὶ ἡ *Orbecche*), καὶ ἰδίως σ. 106, ὑπόσημ. 24, καὶ σσ. 55-65 (Trissino). Τὰ «ἐπεισόδια τοῦ Giraldi ποὺ ἐμπνέουν φρίκη» δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ μπαρόκ. Ὁ Musumarra παρατηρεῖ πὼς ἡ φρικὴ γεννιέται μᾶλλον ἀπὸ τὴ ρεαλιστικὴ ἐκείνη τάση ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ θεάτρου τοῦ 16ου αἰώνα. Ὁ Vittli ἀνάγει τὶς ἀρχὲς τοῦ μπαρόκ στὴν Ἰταλία στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, συνήθως ὅμως τὶς χρονολογοῦν στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα (βλ. Wellek, ἔ. ἀ., σ. 87) καὶ παρουσιάζουν τὸν Torquato Tasso ὡς τὸν ποιητὴ ποὺ στέκεται στὸ κατώφλι τῆς κινούριας ἐξέλιξης (βλ. W. Th. Elwert, «Zur Charakteristik der italieni-

ζήτημα κατά πόσο ή ελληνική διασκευή έργων γραμμένων από ποιητές που ανήκουν πράγματι στο Ιταλικό μπαρόκ ενισχύει, απαμβλύνει ή εξαφανίζει στοιχεία του μπαρόκ. Μόνο ήταν τὰ έργα μελετηθούν πρώτα κάτω από αυτό τὸ πρίσμα, θὰ μπορέσουμε νὰ πούμε θετικά ἂν τὸ κρητικὸ θέατρο ἔφερε στὴν Ἑλλάδα τὸ μπαρόκ, καὶ ἂν ναί, ἂν τὸ μπαρόκ αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὰ ἑλληνικὸ ἢ ἀπλῶς μιὰ προέκταση τοῦ ἰταλικοῦ σὲ ἑλληνικὸ χῶρο.

Γιὰ τὴν πετραρχίζουσα ποίηση τῆς Κύπρου δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία: βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ. Τὸ φαινόμενο τοῦ Πετραρχισμοῦ εἶναι Ἐναγέννηση: τὸ μπαρόκ ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἀντίδραση στὸν Πετραρχισμό¹. Ἡ θεωρία τοῦ Vittī πὼς τὰ ποιήματα μπορεῖ νὰ τὰ ἔχουν συνθέσει Βενετοὶ εὐγενεῖς, ἐγκατεστημένοι πιά στὴ Βενετία, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κύπρου, εἶναι ἀπλὴ εἰκασία, πού δὲν βασίζεται πουθενά, τουλάχιστον ὄχι στὸ ὕδατόσημο καὶ στὴ γνώμη τοῦ Dain πού παρερμηνεύεται ἀπὸ τὸν Vittī (βλ. σ. 107, σημ. 42). Τὰ ποιήματα θὰ γράφτηκαν μᾶλλον στὴν Κύπρο πρὶν ἀπὸ τὸ 1570. Καὶ χρονολογικὰ λοιπὸν ἀνήκουν στὸ προηγούμενο κεφάλαιο.

Ἄν καὶ ταιριάζει λοιπὸν μιὰ κάποια ἐπιφυλακτικότητα ἀπέναντι στὴ χρῆση τοῦ ὄρου «μπαρόκ» ὅσον ἀφορᾷ τὴν ποίηση, εἶναι φανερὸ πὼς τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς περιόδου. Οἱ παρατηρήσεις του δίνουν ἀφορμὴ γιὰ ἔρευνες στὸ κατά πόσο ὑπάρχουν στοιχεία μπαρόκ στὸ ἔργο τοῦ Πηγᾶ, τοῦ Λούκαρη κ.ἄ., καὶ γιὰ τὸν τρόπο πού διασκεύαζαν τὰ πρότυπά τους ὁ Χορτάσης, ὁ Τρώιλος, ὁ ποιητὴς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ κ.ἄ.

Γενικὰ εἶναι ἀξιόλογη ἡ προσπάθεια τοῦ Vittī νὰ τοποθετήσῃ ὀρισμένα ἔργα-τάσεις-πρόσωπα σ' ἓνα δυτικοευρωπαϊκὸ ἢ ἰταλικὸ πλαίσιο ἢ νὰ ὑποδείξῃ ἀνάμιξη δυτικῶν καὶ βυζαντινῶν στοιχείων, π.χ. σσ. 26-29 (μυθιστορήματα), σ. 31 (ἱστορίες τῶν ζώων), σσ. 40-44 (ἠθικοδιδασκτικὰ ποιήματα), σ. 45 (ἀληθινὲς ἱστορίες), σσ. 48-49 (ἐρωτικὰ ποιήματα)².

Εἶναι κρίμα πού αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ κεφάλαια παρουσιάζουν καὶ ἀρετὰ ἀδύνατα σημεία. Στὸ 1ο κεφάλαιο (ἡ περίοδος πρὶν ἀπὸ τὸ 1204) ἡ παρουσίαση τοῦ Διγενῆ εἶναι ἑλλιπής. Μιὰ ὑποσημείωση πού προστέθηκε μᾶλλον ἀργότερα (σ. 21, ἀρ. 3) συμπληρώνει κάπως τὴν ἀτέλεια αὐτῆ. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο, σχετικὰ μὲ τὴ σάτιρα δὲν ὑπάρχει χρονολογικὰ ἀντίρρηση στὴν κατάταξη τῶν *Πτωχοπροδομικῶν* (μερικῶν τουλάχιστον) καὶ τοῦ Μιχαῆλ Γλυκᾶ στὴν περίοδο αὐτῆ. Ἡ τάση ὅμως τοῦ συγγρ. νὰ συστηματοποίησῃ τὰ πάντα τὸν κάνει νὰ ξεχνᾷ τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο, καὶ ἔτσι συμπεριλαμβάνει στὴν ἴδια ἐποχὴ τὸν Σπανὸ καὶ τὸν Κρασοπατέρα. Καὶ τὰ δύο ἔργα ὅμως εἶναι ἀμβίβολο ἂν γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα. Ὁ Legrand δὲν ἐξέδωσε τὸ κείμενο τοῦ Σπανοῦ, ἀλλὰ μονάχα μιᾶς διασκευῆς: καὶ ὁ τρόπος πού ὁ συγγρ. ἀναφέρει τὸν Σπανέα (*Λόγοι... Ἀλεξίου Κομνηνοῦ...674* στίχων) εἶναι παραπλανητικὸς. Τὸ ἔργο

schen Barocklyrik», στὸ *Studien zu den romanischen Sprachen und Literaturen*, τόμ. 1, Wiesbaden 1967, σ. 90-91.

1. W. Th. Elwert, «Die nationalen Spielarten der romanischen Barockdichtung», αὐτ., τόμ. 2, Wiesbaden 1969, σ. 155.

2. Παραλείπει νὰ συσχετίσῃ τὴ *Ρυμάδα κόρης καὶ νιοῦ* μὲ τὸ ἰταλικὸ «Contrasto».

διαφέρει από χειρόγραφο σε χειρόγραφο στον τίτλο, στη γλώσσα, στο περιεχόμενο και στον αριθμό των στίχων. Στην παράγραφο για τον πολιτικό στίχο (σσ. 19-20) δίνεται η έντύπωση πώς ο τονισμός της τρίτης συλλαβής δεν είναι εξαιρέση, αλλά κανόνας.

Ἡ Ἱστορία τοῦ Μεγαλέξαντρου, καὶ τοῦ Βελισσαρίου, δὲν ταιριάζουν φυσικὰ στὸ πλαίσιο τῆς «ἐπιστροφῆς (ἀρχαίων) ἑλληνικῶν μύθων» (σσ. 24-26). Καὶ ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, ἡ Διήγησις τοῦ Βελισσαρίου δὲν εἶναι καμιὰ «νοσταλγικὴ ἀνάκληση μιᾶς πραγματικὰ ἐνδοξῆς περιόδου». Τελικὰ ὁ συγγρ. χωρὶς νὰ μᾶς πῆ τὰ ἐπιχειρήματά του, ἀρνιέται στὸν Γεωργιλλᾶ τὴν πατρότητα μιᾶς ἀπὸ τίς διασκευές¹.

Ἡ παράγραφος «Ποιοὶ ἔγραφαν στίχους σὲ δημῶδη γλώσσα» (σσ. 29-31) θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἐξαιρετικὴ καὶ πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴ σωστὴ τοποθέτηση πολλῶν ἔργων. Τὰ δύο παραδείγματά του ὅμως δὲν εἶναι πετυχημένα. Γιὰ τὸν Γλυκᾶ, μετὰ τὸ ἄρθρο τοῦ H. Eideneier (*BZ* 61, 1968, 4-9) δὲν μπορεῖ πιά νὰ πῆ κανεὶς πὼς τὸ ποίημα ποῦ ἔγραψε στὴ φυλακῆ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἄλλα του ἔργα, εἶναι γραμμένο στὴ δημῶδη. Ὁ Ντελλαπόρτας, τὸ δεύτερο παράδειγμά του, εἶναι ἰταλικῆς καταγωγῆς. Ἐφόσον τὰ ἔργα του μένουν ἀκόμα ἀνέκδοτα, δὲν εἶναι σίγουρο ἂν ἦταν τόσο μορφωμένος ὥστε νὰ μπορῆ νὰ διαλέξῃ συνειδητὰ ἀνάμεσα στὴ δημῶδη καὶ τὴ λόγια γλώσσα. Τελικὰ οἱ δύο αὐτοὶ ἄνθρωποι, ποῦ τοὺς χωρίζουν παραπάνω ἀπὸ δύο αἰῶνες, δὲν δίνουν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποῖος ἔγραψε ποίηση στὴ δημῶδη γλώσσα. Προτιμότερη καὶ πιὸ σαφῆς θὰ ἦταν ἡ ἐρώτηση: σὲ ποιά περίπτωση χρησιμοποιοῦσε κανεὶς τὴ δημῶδη κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα καὶ σὲ ποιά περίπτωση κατὰ τὸν 14ο ἢ τὸν 16ο²;

Καὶ στὸ 3ο κεφάλαιο («Καινούριοι προσανατολισμοὶ μετὰ τὴν Ἰλιωσιή») συναντᾶ κανεὶς ἀνάμεσα σὲ καλὲς καὶ ὠραῖες παραγράφους (π.χ. γιὰ τὴ θέση

1. Δὲν ἐκφράζεται τουλάχιστον καθαρὰ λέγοντας πὼς ὁ Γεωργιλλᾶς δὲν εἶναι ὁ συγγραφέας, ἀλλὰ πιθανὸν ὁ ἐκδότης μονάχα. Ἐκτὸς τῆς στιγμῆς ποῦ ἡ διασκευή ἔχει παραδοθῆ μόνον σὲ χειρόγραφο, αὐτὸ πρέπει νὰ σημαίνει εἴτε πὼς ὁ Γεωργιλλᾶς εἶναι μονάχα ἀντιγραφῆς (ἀλλὰ ὡς ἀντιγραφῆς εἶναι καὶ διασκευαστὴς καὶ ἐπομένως συγγραφέας) ἢ ἀλλιῶς μπερδεύει τὴ διασκευή τοῦ Γεωργιλλᾶ μὲ τὴ λίγο μεταγενέστερη Ριμάδα, ποῦ ἄλλωστε δὲν τὴν ἀναφέρει.

2. Μιλώντας γιὰ τὴν «πνευματικὴ στάθμη» στὴν Κρήτη (σσ. 75-77) καὶ τὴ χρῆση τῆς κρητικῆς διαλέκτου ὡς γλώσσας λογοτεχνικῆς, σωστὰ παραπέμπει στὸ παρόμοιο φαινόμενο τοῦ μπαρόκ στὴν Ἰταλία (πρβ. τὴν παραμονὴ τοῦ G. B. Basile στὴν Κρήτη καὶ τὸ ἔργο του στὴν Ἰταλία). Ὁ λόγος ὅμως γιὰ τὸν ὅποῖον οἱ Ἰταλοὶ ποιητὲς κατέφυγαν στὴ χρησιμοποίησι τῆς διαλέκτου στὴ λυρική τους ποίηση ἦταν γιὰ τὴν ἐψαχνα νὰ βροῦν ἕνα «ἀντίδοτο στὶς τριμμένες ποιητικὲς φόρμουλες». Γιὰ τοὺς Κρητικούς δὲν ὑπῆρχε τέτοιος λόγος, ἐκτὸς ἂν θέλῃ κανεὶς νὰ ὑποστηρίξῃ πὼς ἀποστρέφονταν ἔχι τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ, ἀλλὰ τίς ἰταλικὲς φόρμουλες, καὶ γι' αὐτὸ προτίμησαν τὴν κρητικὴ διάλεκτο (πρβ. καὶ τὴ γνώμη τοῦ Vittì γιὰ τὰ κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα). Θὰ πρέπει ἐξάλλου νὰ ὑπογραμμιστῆ πὼς ἡ καλλιέργεια τῆς διαλέκτου ὡς γλώσσας λογοτεχνικῆς προετοιμάστηκε ἀπὸ τὴν ποιητικὴ γενιὰ τοῦ 1500. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἡ σύγκριση μὲ τὴν ἰταλικὴ λυρική ποίηση τοῦ 17ου αἰῶνα δὲν εὐσταθεῖ.

τῆς Κρήτης, γιὰ τὸν Σαχλίκη, γιὰ τὸ ρόλο τοῦ τύπου) λανθασμένες χρονολογίες ὅπως Ἴσθος τῶν χαρίτων 1527 (γρ. 1529), Ριμάδα περὶ Βελισσαρίου 1548 (γρ. 1525), Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν 1553 (γρ. 1529)¹. Ἐκδοσὴ τῆς Ἱστορίας περὶ Σωσάννης τοῦ Μάρκου Δεφαράνα τοῦ 1528 μοῦ εἶναι ἀγνωστὴ.

Στὰ Δημόδη ποιήματα ἀγνώστου συγγραφέως ὁ συγγρ. ξεχωρίζει μιὰ ἀσύνθεση δεκατεσσάρων πολιτικῶν στίχων ἀνομοιοκατάληκτων (σ. 48) καὶ προσθέτει πὼς αἴσως νὰ εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια συγγραφῆς σονέτου, στὰ ἔχνη ἐνὸς σονέτου στὸ ὕφος τοῦ Πετράρχη². Ἐννοεῖ τὸ πέμπτο ἀπὸ τὰ ἔξι ποιήματα ποὺ παραδίδονται στὸν κώδ. Π Β 27 τῆς Νεαπόλεως. Τὸ ποίημα ὅμως δὲν εἶναι ἀνομοιοκατάληκτο· τὰ δίστιχα ὁμοιοκαταληκτοῦν, καὶ μάλιστα μὲ τέτοιον τρόπο ποὺ τὸ τέταρτο καὶ ἕβδομο παρουσιάζουν τὴν ἴδια κατάληξη. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ δίσταζα νὰ χρησιμοποίησω τὸν ὄρο «σονέτο» γιὰ τὸ ποίημα αὐτό, ὅπως θὰ ἔκανα καὶ γιὰ μερικὰ δεκατετράστιχα καταλόγια.

Κρίνοντας τὸ βιβλίον στὸ σύνολό του παρατηρεῖ κανεὶς πὼς ἡ διαίρεση σὲ περιόδους, ἡ «ἔργο-κεντρικὴ» καὶ «εἶδο-κεντρικὴ» προσέγγιση τοῦ ὕλικου, καὶ ἡ τοποθέτηση σ' ἓνα κοινωνικο-πολιτικὸ πλαίσιο δὲν μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν ἀποτελεσματικὰ παρὰ μόνον στὴν πιὸ πρόσφατη περίοδο (ἀπὸ τὸ κεφ. 7 καὶ ἔπειτα). Γιὰ τὴν πρώτη περίοδο δὲν εἶναι πειστικές. Ὑπάρχουν πολλὰ καλὰ σημεῖα, ὁ συγγρ. διατυπώνει ωραῖες ιδέες, προκαλεῖ ἀδιάκοπα σὲ συζήτηση, δὲν κατορθώνει ὥστόσο νὰ δώσῃ ἓναν σαφῆ καὶ κατηγορηματικὸ χαρακτηρισμὸ γιὰ τὴν κάθε περίοδο, ὅπως τὸ εἶχε τάξει σκοπὸ του στὸν πρόλογο. Τὴν αἰτία τῆς μερικῆς αὐτῆς ἀποτυχίας δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὸ γεγονός ὅτι δὲν ἦταν τόσο ἐξοικειωμένος μὲ τὴν παλιότερη περίοδο. Ἐνας λόγος εἶναι ὅτι κάθε κεφάλαιο καλύπτει μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἐνῶ μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς περιόδου λίγα σχετικῶς ἔργα ἀνήκουν σ' ἓνα ὀρισμένο εἶδος. Ὁ κυριότερος ὅμως λόγος εἶναι, νομίζουμε, ὅτι ἡ πρώιμη περίοδος τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀκόμη ὅσο ἔπρεπε. Γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ συζητιοῦνται στὴν Ἱστορία λείπουν ἀκόμα οἱ ἀπαιτούμενες βασικὲς μελέτες, καὶ τὴ στιγμή αὐτὴ δὲν μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν, ἐπειδὴ τὶς περισσότερες φορές δὲν ἔχουμε κὰν στὴ διαθεσὴ μας ἀξιόπιστες ἐκδόσεις τῶν σχετικῶν κειμένων.

Ὁ Mario Vitti χάρισε στὸ ἰταλικὸ κοινὸ μιὰ ἐξαιρετικὰ εὐανάγνωστη Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Στὸ μελετητὴ προσφέρει ἓνα βιβλίον πλούσιο σὲ νέα σχήματα καὶ καινούριες ιδέες. Εὐχόμεστε σὲ μιὰ ἐνδεχόμενη μετάφραση (ὀλόκληρης τῆς Ἱστορίας³) στὰ ἑλληνικὰ ἢ στὴ δεύτερη ἐκδοσὴ νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ μικροαπροσεξίες ποὺ ἀναφέραμε.

A. F. VAN GEMERT

1. Στὴ βιβλιογραφία (σ. 441) ἔπρεπε νὰ ἀναιρεθῆ ἡ διατριβὴ τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Der neugriechische Alexander*, Μόναχο 1968.

2. Στὴ σ. 78 χρονολογεῖ ὥστόσο τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ σονέτου μόλις στὸ 1582.

3. Ὅρισμέναι κεφάλαια ἢ παράγραφοι ἔχουν δημοσιευτῆ στὸν ἑλληνικὸ ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο.

Mario Vitti, Einführung in die Geschichte der neugriechischen Literatur, München 1972, Max Hueber Verlag. 80, σσ. 195.

Τὸ ὅτι ἔλειπε ἀπὸ τῆ γερμανικῆ βιβλιογραφία μιὰ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι γνωστό. Τὸ ἀτύχημα δὲν εἶναι μόνο ὅτι ὡς τώρα δὲν γράφτηκε ἓνα πρωτότυπο ἔργο ἢ δὲν μεταφράστηκε ἡ *Ἱστορία* τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ἢ ἡ πρόσφατη τοῦ Λίνου Πολίτη ποὺ κυκλοφόρησε στ' ἀγγλικά ('Οξφόρδη 1973), ἀλλὰ τὸ ὅτι δὲν μεταφράστηκε ἀντὶ γιὰ τὴν *Εἰσαγωγή* ἢ *Ἱστορία* τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας τοῦ Mario Vitti.

Σύμφωνα μὲ ὅσα μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκδότης, ἡ μετάφραση τῆς *Εἰσαγωγῆς* ἔγινε ἀπὸ τὸ «ἀδημοσίευτο πρωτότυπο» (unveröffentlichte Vorlage) τοῦ συγγραφέα, χωρὶς καμιά διευκρίνιση ὅτι τὸ πρωτότυπο αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο κείμενο μὲ τὴν *Ἱστορία* ποὺ τυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε στὴν Ἰταλία πρὶν ἀπὸ τὴ γερμανικὴ μετάφραση. Νὰ προτιμήσε τὴν *Εἰσαγωγή* τοῦ ὁ ἴδιος ὁ Vitti γιὰ τὸ γερμανόφωνο κοινὸ, ἢ προτιμήθηκε ἡ λύση αὐτὴ ἀπὸ τὸν ἐκδότη, τὴ μετάφραστρια καὶ τὸν εἰδικὸ συνεργάτη (unter fachlicher Mitarbeit von G. Veloudis) γιὰ πρακτικὸς λόγους, καὶ ἂν ναί, ποιοὶ μποροῦν νὰ εἶναι αὐτοί; Ἄν ἡ προτίμηση ὀφείλεται στὸν συγγραφέα, δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἐξηγήσῃ κανένας, τὴ στιγμή ποὺ εἶχε ἔτοιμο γιὰ τὸ ἰταλικὸ κοινὸ καὶ τοὺς φοιτητές τοῦ ἓνα οὐσιαστικότερο ἔργο του. Ἄν πάλι ἡ λύση δόθηκε ἀπὸ τὴ γερμανικὴ πλευρά, τότε τὰ ἐρωτήματα γίνονται πῶς πολλὰ γιὰ τὸ σκοπὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἓνα τόσο σύντομο ἔργο σὲ μιὰ χώρα ὅπου λείπει πραγματικὰ μιὰ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. (Ἡ *Ἱστορία* τοῦ Dieterich, γραμμένη πρὶν ἀπὸ ἑβδομήντα περίπου χρόνια, εἶναι πᾶς πολὺ παλιά).

Γιὰ τίς ἐλλείψεις, τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ ἰταλικοῦ βιβλίου τοῦ Vitti μιᾶ ἢ ἐδῶ δημοσιευμένη κριτικὴ τοῦ κ. van Gemert. Ἄν γιὰ τὸ ἐκτενέστερο ἔργο τοῦ συγγρ. μποροῦν νὰ γίνουν παρατηρήσεις, προσθήκες ἢ διορθώσεις, ἀντιλαμβάνεται κανένας ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἔχη ιδιαίτερες ἀπαιτήσεις ἀπὸ μιὰ τόσο σύντομη *Εἰσαγωγή*, ποὺ ἂν διαλέχτηκε ὡς βοήθημα γιὰ τοὺς σπουδαστές τῆς νέας ἑλληνικῆς στὴ Γερμανία, ἀποτελεῖ ἂν ὄχι πρόκληση πάντως λάθος.

Τὴ σκέψη ὅτι διαλέχτηκε ὡς βοήθημα τὴν ἐνισχύει τὸ βιβλιογραφικὸ συμπλήρωμα (σσ. 143-189), ποὺ ἀσφαλῶς θέλει νὰ ἔχη ἀπαιτήσεις οὐσιαστικῆς συμβολῆς, καὶ ἡ σημείωση τοῦ ἐσωφύλλου ποὺ μιᾶ γιὰ τὴ συνεργασία «εἰδικοῦ» (unter fachlicher Mitarbeit von G. Veloudis, der auch die Bibliographie erstellte). Κι ἐδῶ μιὰ νέα ἀπορία: Ἐνῶ ὁ ἀναγνώστης μένει μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ βιβλιογραφία τοῦ γερμανικοῦ βιβλίου ὀφείλεται στὸν «εἰδικὸν συνεργάτη», ἂν προστρέξῃ στὴν ἰταλικὴ *Ἱστορία* διαπιστώνει ὅτι πρόκειται σχεδὸν γιὰ πιστὴ μετάφραση, καὶ μόνο τὸ τμήμα Η τοῦ πρώτου μέρους («Deutschland und Griechenland», σσ. 156-164) ἀντικαθιστᾷ τὸ ἀντίστοιχο ἰταλικὸ, μὲ τὴν εἰδικὴ καταγραφή γερμανικῶν ἔργων ἢ μεταφράσεων· θὰ μπορούσε αὐτὴ ἡ ἐργασία νὰ χαρακτηριστῇ ὡς Erstellung τῆς βιβλιογραφίας; Δὲν θὰ ἐπιμεινῶ στὸ σημεῖο αὐτό, μιὰ καὶ εἶναι θέμα ἐπιστημονικῆς συνεπειᾶς. Θὰ ἐπανέλθω στὸ ἐρώτημα τί προσφέρει ἡ μετάφραση τοῦ σύντομου ἔργου, ποὺ ἀκόμη καὶ μερικοὶ τίτλοι τοῦ λόγου τοῦ δοκιμιογραφικοῦ τοῦ χαρακτήρα ἔχουν κάποια ὠραιοφανῆ ἐπιτήδευση. Μιὰ σύντομη καὶ πρόχειρη κατατόπιση ἴσως

ἐπιτυγχάνεται, ἀλλὰ μιὰ τέτοια πληροφόρηση ἀπευθύνεται σ' ἓνα πολὺ εὐρὺ κοινὸ καὶ δὲν δικαιολογεῖ τὴ φροντισμένη βιβλιογραφία τῆς Ἱστορίας, πού μερικὲς φορές στὴν *Εἰσαγωγή* κατέχει δυσανάλογα μεγάλη ἔκταση σχετικὰ μὲ τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια. Τὸ βασικὸ λάθος βρίσκεται ἴσως στοὺς συμβούλους τοῦ Γερμανοῦ ἐκδότη, πού προτίμησαν νὰ μεταφραστῆ ἓνα ἔργο σύντομο καὶ ἀρκετὰ πρόχειρο δίνοντάς του ἐπιστημονικὴ ἐπίφαση μὲ τὴ βοήθεια τῆς βιβλιογραφίας.

Μιὰ πρόχειρη σύγκριση δείχνει τὶς διαφορὲς: Ἡ «Συμβολὴ τῶν Ἰονίων νήσων» π.χ. δίνεται στὴν *Εἰσαγωγή* σὲ πέντε σελίδες (79-83), (στὴν Ἱστορία σ. 216-234) καὶ ἡ βιβλιογραφία καλύπτει μιὰμιση σελίδα (176-177), γιὰ νὰ μείνουμε σ' ἓνα παράδειγμα πού μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθῆ πολλές φορές.

Σὲ περισσότερες λεπτομέρειες δὲν θὰ προχωρήσω. Ὅ,τι θ' ἀπαιτοῦσε κανένας ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους τῆς ἔκδοσης θὰ ἦταν μιὰ πλήρης προσφορά στὸ εὐρὺ κοινό, πού θὰ ἦταν μαζί καὶ τὸ βασικὸ βοήθημα γιὰ τοὺς σπουδαστές, Ἱστορία καὶ Βιβλιογραφία. Ἡ *Εἰσαγωγή* ἀφήνει πάλι ἀκάλυπτο τὸ κενὸ στὴ γερμανικὴ βιβλιογραφία.

E. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ - ΠΑΝΟΥ

Marios Byron Raizis and Alexander Papas, Greek Revolution and the American Muse. A Collection of Philhellenic Poetry, 1821-1828, Thessaloniki 1972. 8ο, σσ. xx + 177. (Institute for Balkan Studies, 128).

The Philhellenic poetry of England, France and Germany is of course widely known, but this is the first time that an anthology of American poems celebrating the events of 1821-8 has been compiled, and for this we owe a debt of gratitude to the present editors. The present volume, dedicated to the sesquicentennial of the Revolution, is apparently intended as a companion to the same authors' *American Poets and the Greek Revolution 1821-1828. A Study in Byronic Philhellenism*, which appeared as vol. 127 in the same series of publications in 1971. The latter analyses the American movement of literary Philhellenism, the influences which these poets underwent and the themes and sentiments of their verses, while the former provides a selection of the poems themselves. All the more surprising, then, that neither volume contains a single reference to the other, save an advertisement for the first on the back cover of the second. Fortunately both books are well indexed, so cross-reference is not impossible.

When, however, one turns to *American Poets and the Greek Revolution* (hereafter *APGR*) for further information about the poems, certain discrepancies present themselves: on p. 34 of the anthology the editors, quoting the editor of the magazine in which the anonymous poem entitled «Greece» first appeared, state: «The following animated lines were written by a gentleman of this city». When the poem is discussed in

APGR (p. 89), it is said to be «probably written by a literary lady». «The Trumpet of Freedom» (p. 90) is given a different reference for its original publication in *APGR* (pp. 48 and 55). The same is true of «Mis-solonghi» (p. 126 of the anthology cf. references on pp. 12 and 96 of *APGR*). The poem «The Vision of Liberty» (p. 155) appears above the name of Henry Ware, Jr., but *APGR* p. 26 makes it clear that it is the work of James Gates Percival.

In the Introduction (pp. xiii-xx) the editors discuss the reasons for the intense interest which American poets displayed in the Greek cause. As a newly liberated nation themselves, Americans were bound to feel sympathy for a people struggling to shake off a foreign yoke. And indeed there is a whole body of American libertarian poetry dedicated to various nationalistic and revolutionary movements in Italy, Spain, Ireland, Poland and South America. But it was Greece that really captured the interest and imagination of these poets, for reasons which are carefully analysed by Raizis and Pappas: the wars waged by America against the Barbary Coast pirates (1789-1805 and later) had given many Americans first-hand experience of Moslem barbarity; classical Greek culture played an important part in the curriculum of all educated Americans; and, finally, the influence of Byron and Shelley on the poets of the time affected not only their style but extended to the themes and causes their literary heroes espoused.

The editors divide their material into five sections: (1) poems on contemporary Greece and «the Greece that was» (pp. 3-45), (2) poems on the Men and Women of Greece (pp. 49-100), (3) poems on historical events and heroes (pp. 103-137), (4) poems on the spiritual emancipation of Greece (pp. 141-149), and (5) miscellaneous pieces (pp. 153-169). A similar division is made in *APGR* where the material is discussed under virtually the same headings in chapters IV-VII, though no separate chapter is devoted to section (5). When one examines the poems discussed in those chapters, however, it is apparent that the divisions of the anthology are not strictly adhered to: e.g. the anonymous «Greece Triumphant», though anthologised in section (3) is discussed with the «poems on contemporary Greece and the Greece that was»; in the same chapter passages are quoted from «Byron among the Ruins of Greece» (anthologised in section (5)), and «The Russian Retreat» (section (2)). Similarly the chapter devoted to the discussion of section (3) cites a number of poems anthologised in section (1). Such a thematic classification is of course very difficult to apply strictly, since many of the poems — perhaps even the majority — do not fall easily into one category. In particular the distinction between sections (1) and (2) is very arbitrary. As the editors embarked upon such a thematic classification, however, it is not unreasonable to expect consistency between the two volumes. A far more enlightening and useful arrangement would have been a simple chronological one: this would have enabled us to trace the development of American literary philhellenism through its various phases — surely a

worthwhile objective — and in this way poems inspired by a definite historical event — the most interesting category of all — would still have been grouped together. The editors have also felt free to diverge from the terms of their title in their choice of poems. The poems of the English writer Mrs. Felicia Dorothea Hemans, whatever her popularity or influence in the U.S.A., have no place in an anthology of American verse. John Pierpoint's «A Birthday in Scio» was written in 1836 and thus falls outside the period mentioned in the title, as do several other poems which the editors include.

What of the poems themselves? Almost half are anonymous or written under *noms de plume*, though a large number of the others are by recognised poets such as James Gates Percival, James G. Brooks, William Cullen Bryant and Lydia Huntley Sigourney. References to Leonidas and his Spartans, Miltiades and Marathon, and Themistocles and Salamis are numerous. As for imagery, the perennial phoenix appears many times, the crescent and the cross are often opposed, lyres play, eagles swoop, meteors flash, tempests rage, and breezes waft. In fact the whole Byronic range is there.

James G. Brooks provides an interesting example of the changing attitudes to Greece's struggle: in 1821 («Greece») she was a «land of dead heroes, living slaves», but by the following year («The Greek Struggle») he was able to look forward with confidence to a Greek victory: «She wakes! the fierce lioness breaks from her chain! She wakes unto glory and gladness again!». An anonymous poem entitled «Greece» (p. 31) is of interest for its similarity in verse-form and style to Solomos' «Hymn to Liberty». It contains an abundance of historical allusions — as well as to incidents in the Greek War of Independence, there are references to Napoleon and Richard the Lionheart. The last part of the poem is an angry criticism of Britain's policy concerning Greece (something which recurs in many of these poems), and ends with a prophetic voice declaring that «Greeks shall never more be slaves» — surely a mocking parody of «Rule Britannia».

George Washington Doane's poem which begins «Sons of the Greeks, arise! And gird your armour on» takes as its inspiration the opening words of Rigas' «Δεῦτε, παῖδες τῶν Ἑλλήνων», but it is also undoubtedly inspired by Charles Wesley's hymn «Soldiers of Christ arise, and put your armour on» and is in the same metrical form. (Doane was Episcopal Archbishop of New Jersey).

«Marco Bozzaris», by Fitz-Greene Halleck, is claimed to be «the best-known, and perhaps the greatest poem in this collection», though it is difficult for the present-day reader to accept this judgement of a poem which is characterised by melodramatic excess and diffuse narrative. It is much less successful than e.g. Lydia H. Sigourney's «The Martyr of Scio», a powerful narrative poem which exhibits a rare moderation in sentiment and poetic diction.

Pliny Earle's long narrative poem «Marathon», though it ends with

«Joy, joy for Greece! she lives again!», is more concerned with «The Greece that was», as its title suggests, and should be classified in section (1) rather than (2). Earle makes much use of historical and geographical allusion, in the manner of Byron's *Childe Harold*.

In discussing the literary merits of these works, the editors are perhaps too critical when they characterise them as «so many amateurish works by minor or experimental poets». Amateurishness is certainly well represented: One could cite many examples, for instance, of defective historical knowledge: James G. Brooks makes the ancient Greeks paint on canvas (p. 6), «Augusta» gives them a senate (p. 26), the Rev. George Croly dresses the Persians at Thermopylae in «silken turbans» (p. 77), Attila is represented as having set fire to Athens (p. 148), Pliny Earle had not read his Byron carefully enough when he wrote: «Greece must combat with the Giaour» (p. 97); «Greece Triumphant» (p. 36) is said to have been written «after the victory of Ipsara (Psara) in 1824», but the present editors make no comment on this quotation from the periodical which originally published the poem.

Despite such signs of amateurishness there are poems of real merit, not only by recognised authors such as Percival (his «Grecian Liberty» is a fine specimen of controlled anapaests), but also some of the anonymous pieces. The editors put forward as justification for the anthology Douglas Bush's dictum that «minor authors often reflect the *Zeitgeist* more successfully and faithfully than great artists». This is indeed true; now that the material has been collected no study of American philhellenism during the 1821 Revolution would be complete if it did not take into account these poems.

Unfortunately the proof-reading was not carried out as diligently as it might have been and there are a number of misprints. A few of those which might puzzle a reader whose native language is not English may be mentioned: on p. 15 read *pity* not *pit*, p. 29 *hollow* not *hallow*, and *sting* not *string*, p. 35 *gain* (?) not *again*, p. 103 *back* not *bank*, p. 104 *than* not *that*, p. 115 *lit* not *lift*, p. 129 *blowing* not *flowing*.

DAVID HOLTON

Πνευματικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (διαλέξεις ὑπὸ τῶν Πολ. Ἐνεπεκίδη, I. Ἀναστασίου, I. Παπαδριανοῦ, Τ. Γκριτσοπούλου), Θεσσαλονίκη 1972. 8ο, σσ. 184. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Σειρὰ Μακεδονικῆ Λαϊκῆ Βιβλιοθήκη, ἀριθμ. 23).

Ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν συνεχίζοντας τις καθιερωμένες σειρὲς διαλέξεων ἐπάνω σὲ προβλήματα ποὺ φωτίζουν εἴτε τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας εἴτε τὴ σύγχρονη ζωὴ τῆς, τὸ χειμῶνα τοῦ 1971-1972 εἶχε προγραμματίσει τὸ θέμα ποὺ δίνει ὁ παραπάνω τίτλος. Τὶς διαλέξεις αὐτὲς τις

δημοσίεψε ύστερα σ' έναν τόμο με τή σειρά πού τις έδωσαν οι όμιλητές.

Σύμφωνα λοιπόν με τή διάρθρωση αυτή πρώτη δημοσιεύεται ή διάλεξη του καθηγητή του Πανεπιστημίου τής Βιέννης κ. Π. Κ. Ένεπεκίδη, «'Από τους Καραγιάννηδες τής Κοζάνης στους von Karajan τής Βιέννης» (σ. 7-30). Σκοπός του όμιλητή είναι νά δείξη ποιá σημασία έχει για τήν πατρίδα μας ή ιστορία μιáς έλληνικής οικογένειας, πού για διακόσια χρόνια μεγαλούργησε μέσα σέ ξένο περιβάλλον. Στην έρευνα για τá αίτια τής διασποράς του Έλληνισμού τόν 18ο αιώνα ξεκινά από τή θέση πώς «αίτία τής διασποράς του Έλληνισμού... δέν είναι τυχοδιωκτισμός, πολύ λιγότερο ταξίδι άναψυχής... άλλα κατá κύριο λόγο ή ισχυρή τουρκική πίεση και καταπίεση των έλληνικών πληθυσμών» (σ. 13). Η δεύτερη αυτή θέση, ενώ δέν είναι ή μοναδική, είναι ώστόσο σωστή. Τήν πρώτη όμως δέν τήν υποστήριζε κανένας ώς σήμερα. Άλλά έδώ φτάνει νά θυμηθούμε τις λέξεις ξενιτεύομαι και ξενιτιά πού μαρτυρούν ανθρώπους με πίστη, με ιδανικά. Τά Έλληνόπουλα ξενιτεύονταν για νά καζαντίσουν, νά γυρίσουν στον τόπο τους, νά παντρεύουν τις αδερφές τους, νά παντρευτούν και τά ίδια και νά γηροκομήσουν τους γονείς τους. Και ή ξενιτιά τήν εποχή αυτή ήταν τó βαρύτερο κακό. Γι' αυτό και τά λαϊκά τραγούδια τής εποχής εκφράζουν τόσο ζωντανά τόν πόνο του ξενιτεμένου και των δικών τους και είναι από τά τρυφερότερα τραγούδια του είδους τους.

Στό πρώτο μέρος τής όμιλίας του ό κ. Ένεπεκίδης, προσπαθώντας ν' αναλύση τήν οικονομική ανάπτυξη τής Αύστρουγγαρίας και τή συμβολή του έλληνικού στοιχείου σ' αυτή, συχνά διατυπώνει γνώμες και κρίσεις ή κάνει συγκρίσεις πού ξεφεύγουν από τά πλαίσια τής ιστορικής πραγματικότητας. Έτσι π.χ. λέει: «'Ο έλληνάνθρωπος... χρειάζεται τόν μεγάλο χώρο για νά μπορέση νά χωρέση ό ίδιος μέσα του με τις ιδέες του» (σ. 14). Και όμως ή Άθήνα (πόλη - κράτος) δέ χρειάστηκε τέτοια πράγματα. Επίσης πώς ήταν ή Ελλάδα χάση τήν πολιτική της έλευθερία και ανεξαρτησία τότε μεταμορφώνεται σέ πνευματική δύναμη, ή αρχαία Ελλάδα μεταμορφώθηκε σέ αλεξανδρινό πολιτισμό,—και ήταν χάθηκε τó Βυζάντιο, νά ή νέα μεταμόρφωση του Έλληνισμού σέ Οικουμενισμό» (σ. 16). Έμεις όμως ξέρουμε πώς όταν ένας λαός χάνη τήν πολιτική του έλευθερία και ανεξαρτησία χάνει και κάθε δημιουργική του δύναμη. Απόδειξη: ή ρωμαιοκρατία, ή φραγκοκρατία, ή τουρκοκρατία στην πατρίδα μας. Άν όμως ό Μέγας Άλέξανδρος υποδούλωσε τήν Ελλάδα, τότε γιατί μιλούμε για αλεξανδρινό πολιτισμό; Ίσα ίσα πού ό Μέγας Άλέξανδρος έλευθέρωσε τήν Ελλάδα από τήν περσική «προστασία», ένωσε όλον τόν Έλληνισμό, ίδρυσε τήν πρώτη παγκόσμια αυτοκρατορία και άνοιξε τó δρόμο στους Ρωμαίους και στη διάδοση του χριστιανισμού με τήν έλληνική γλώσσα. Ούτε πάλι μπορούμε νά μιλούμε για «μερικαντισμό των Έλλήνων στην Αύστρία και στην Τουρκία», πού «πρέπει νά τόν δούμε σάν τήν λαϊκιστική έκφραση του οικουμενισμού» (των Έλλήνων δηλαδή) (σ. 16-17). 'Ο μερικαντισμός (έμποροκρατία) είναι φαινόμενο γενικότερο εύρωπαϊκό, ενώ τó «σάν λαϊκιστική έκφραση του οικουμενισμού» των Έλλήνων τί θέλει νά πη; Τέλος άτυχη ή σύγκριση (σ. 16) των Έλλήνων θαλασσομάχων των χρόνων του Μ. Ναπολέοντα με τόν Άριστ. Ωνάση. Οι θαλασσομάχοι εκείνοι ήταν οι ίδιοι και καρaboκύρηδες και, όταν τελείωσαν οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι, άνοιξαν τις κασέλες τους και τά πρόσφεραν όλα στον άγώνα.

Τὸ ἴδιο ἔχει νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς καὶ γιὰ τὸν οἰκουμενισμό τῶν Ἑλλήνων. Καὶ σήμερα ζοῦν ἑκατομμύρια Ἕλληνες στὴ διασπορά. Ποῦ βλέπουμε τὸν οἰκουμενισμό τους; Ποῦ βλέπουμε τὸν οἰκουμενισμό τῶν Ἑβραίων ἔξω ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ Ἰσραήλ;

Ἡ διάλεξι μὲ πολὺ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο καὶ μὲ φανερὴ σκοπιμότητα δὲν εἶχε ἐπιστημονικὴ σοβαρότητα, ἦταν ὅμως εὐχάριστη. Σ' αὐτὸ συνετέλεσαν καὶ τὰ ἠχογραφεημένα ἀποσπάσματα ἀπὸ μουσικὴ τοῦ Μπετόβεν ποὺ ἀκούγαν κάθε τόσο οἱ ἀκροατὲς ἐκτελεσμένα ἀπὸ τὴ Φιλαρμονικὴ τοῦ Βερολίνου ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ von Karajan. Μαζὶ μὲ τὴ διάλεξι ὁ κ. Ἐνεπεκίδης δημοσιεύει σὲ ζωντανὴ μετάφραση καὶ τὸ Ἡμερολόγιον (σσ. 31-79) τῆς Ζωῆς Καραγιάννη ἀπὸ τὸ ταξίδι της στὴν Κοζάνη στὰ 1925.

Ἡ δευτέρη διάλεξι εἶναι τοῦ καθηγητῆ κ. Ἰωάννου Ἀναστασίου. «Μητροφάνης Κριτόπουλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ἀπὸ τὴν Βέροια» (σσ. 81-105). – Μὲ τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο, ἀσχολήθηκα ὡς τώρα ἀρκετοὶ ἔρευνητές, δικοὶ μας καὶ ξένοι. Ἀλλὰ ὁ καθηγητὴς κ. Ἀναστασίου τὰ πορίσματα τῆς παλιότερης αὐτῆς ἔρευνας τὰ συγκέντρωσε καὶ μᾶς τὰ ἔδωσε σὲ μιὰ διάλεξι γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ σοφοῦ αὐτοῦ ἱεράρχη.

Στὰ 1606 ὁ Κριτόπουλος πῆγε στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἔπου στὰ 1613 γνώρισε καὶ τὸν Κύριλλο Λούκαρη καὶ μὲ τὴ δική του μεσολάβηση φοίτησε πέντε χρόνια (1617-1622) στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ὁξφόρδης. Ἔτσι τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ καλὰ τὸν ἀγγλικανισμό καὶ νὰ ἐνωτιστῇ καὶ ὅλο τὸ ὀρθόδοξο μεταρρυθμιστικὸ κίνημα ποὺ ἀπὸ τὰ 1500-1650 ἀναστάτωσε προπάντων τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη. Ἦταν λοιπὸν πολὺ φυσικὸ ὁ Κριτόπουλος, νέος ἔξυπνος καὶ θεολόγος καλλιεργημένος, νὰ σκεπτῆ ἓνα ἀνάλογο ἀναγεννητικὸ κίνημα καὶ στὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολήν, ὥστε ἡ ὀρθοδοξία νὰ γίνῃ ἐνσυνείδητη πίστη καὶ δύναμις δημιουργικὴ γιὰ τὴν ἀνάπλαση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ μάλιστα τέλειωσε τὶς σπουδὲς του στὴν Ὁξφόρδη, ἀντὶ νὰ γυρίσῃ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔπου ἀπὸ τὰ 1621 ἦταν πατριάρχης ὁ Λούκαρης, αὐτὸς πῆγε στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη, γιὰ νὰ μείνῃ ἄλλα ἔξι χρόνια. Τὴ δραστηριότητά του στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη τὴ μαρτυροῦν καὶ ἡ «Φιλοθήκη» του, ἓνα λεύκωμα, ὅπου οἱ διάφορες προσωπικότητες ποὺ γνώρισε καὶ συζήτησε μαζὶ τοὺς γράφουν τὴ γνώμη τους γιὰ τὸν Κριτόπουλο.

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία πὼς ἡ φοίτησή του σὲ Πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας καὶ οἱ συζητήσεις του μὲ θεολόγους καὶ ἄλλες προσωπικότητες ἐπάνω στὴν οὐσία τοῦ λουθηρανισμοῦ καὶ τοῦ καλβινισμοῦ, ὅπως καὶ παλιότερα τοῦ ἀγγλικανισμοῦ στὴν Ἀγγλία, τὸν ἐπηρεάσαν τόσο πολὺ, ὥστε νὰ μὴ βλέπῃ οὔτε βασικὲς οὔτε πολλὰς τὶς διαφορὰς ποὺ χώριζαν τοὺς προτεστάντες ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους καὶ νὰ πιστέψῃ πὼς μὲ ὁρισμένες μεταρρυθμίσεις καὶ στὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ ἔνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν. Καὶ ἴσα αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐκφράζει ἡ Ὁμολογία του ποὺ ἔγραψε στὴν Ἑλμστάδη. Ὁ κ. Ἀναστασίου δέχεται τὴν Ὁμολογία αὐστηρὰ ὀρθόδοξον, ἀλλὰ τὴ γνώμη αὐτὴ δὲν τὴν ἐπαληθεύουν τὰ ἀμφιλεγόμενα στοιχεῖα της. Ταυτόχρονα ὅμως ὁ Κριτόπουλος πίστευε πὼς ἡ ἔνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν θὰ ὀδηγοῦσε καὶ στὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδας.

Τὴν 1 τοῦ Νοέμβριου τοῦ 1627 ὁ Κριτόπουλος περνάει στὴ Βενετία (σ. 100), καὶ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1636 γίνεται πατριάρχης Ἀλεξανδρείας.

Στή διάρθρωση τοῦ ὕλικου τῆς ὁμιλίας τὰ γεγονότα μερικές φορές δὲν ἀκολουθοῦν μὲ τὴν αἰτιώδη σχέση τους. Ἐπίσης ὁ ὁμιλητὴς σὲ βασικά σημεῖα, ὅπου οἱ μελετητὲς τοῦ ἔργου τοῦ Κριτόπουλου διαφωνοῦν, ἀποφεύγει νὰ πάρη θέση, ὅπως στὶς κρίσεις τοῦ Abbot γιὰ τὸν Κριτόπουλο ἢ γιὰ τὴν στάση τοῦ Κριτόπουλου στὴ Σύνοδο γιὰ τὴν καταδίκη τῆς Ὁμολογίας τοῦ Λούκαρη καὶ στὸν ἀναθεματισμὸ του, γιὰ νὰ φέρω δυὸ παραδείγματα. Ἐπειτα, ἀντὶ νὰ παραθέσῃ ὀλόκληρα κείμενα «ἀρχαῖα», θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ τὰ ἔδινε περιληπτικά, γιατί τὸ περισσότερο ἀκροατήριό τῶν διαλέξεων εἶναι μέσου πνευματικοῦ ἐπιπέδου καὶ τέτοια κείμενα δὲν μπορεῖ νὰ τὰ παρακολουθῇ ἀνετα. Ἀκόμα, ἀντὶ γιὰ τόσες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Κριτόπουλου στὴν Εὐρώπη θὰ ἔπρεπε νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸ συγγραφικό του ἔργο, νὰ τὸ συσχετίσῃ μὲ τὰ ἰδιαιτέρα περιστατικά τῆς ζωῆς του, νὰ τὸ ἀξιολογήσῃ καὶ νὰ τὸ συσχετίσῃ καὶ μὲ τὴ βιβλιογραφία ποὺ βάζει στὸ τέλος, μὲ παραπομπὲς στὸ κείμενό του. Τὸ ἔργο τοῦ Κριτόπουλου ἔχει πολὺ ἱστορικό ὕλικό γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Ἀπὸ τὰ ἔργα του, καὶ προπάντων ἀπὸ τὴν Ὁμολογία του, ὅπου βλέπει κανεὶς πόσο τὴν ἔχει ἐπηρέασῃ ἢ ἐπαφή του μὲ τοὺς πιὸ ἀντιπροσωπευτικούς ἐκφραστὲς τῶν προοδευτικῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῆς Δύσης: ἀπὸ τὴν «ἀπλοελληνικὴ γραμματικὴ» του—τὴν ἐξέδωσε ὁ Δουβουινιώτης στὰ 1927—ἀπὸ ὅπου βλέπουμε πόσο καλὰ μελέτησε τὴ λαϊκὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς του, ὥστε νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ σύντομη, μὰ συστηματικὴ ἐκθεσὴ τῆς ἀπὸ τὴ «Σύντομη ἐκθεσὴ περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως», ποὺ εἶναι βέβαια γραμμένη στὴν ἀπλὴ καθαρεύουσα, μὰ τὸ πνεῦμα τῆς εἶναι λαϊκό, μὰ καὶ ἀπευθύνεται στὸ λαό· καὶ ἀπὸ τὴ μετάφρασή του τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν «ἀπλοελληνικὴ», ποὺ δὲν ὑπάρχει σήμερα, ἀλλὰ τὴν πληροφορία τὴ δίνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τῆς—ἀπὸ ὅλα αὐτὰ—βλέπουμε πῶς ὁ Κριτόπουλος ἦταν ἓνας ἱεράρχης προοδευτικός καὶ ἄξιος συνεχιστῆς τοῦ Λούκαρη.

Ὁ κ. Ἀναστασίου ἀφήνει καὶ ἄλλα ἀναπάντητα ἐρωτήματα στὴ διάλεξή του. Ἐχομε ἀμφιβολίες π.χ. γιὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ Κριτόπουλου. Τίμησε βέβαια τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα στὴν Εὐρώπη. Δὲν εἶχε ὅμως τὸ θάρρος, τίς ἰδέες του γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ γίνῃ μιὰ μεταρρυθμιστὴ καὶ στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία νὰ τίς διατυπώσῃ μὲ μιὰ διακήρυξη, ὅπως συνήθιζαν τότε. Μὲ μιὰ τέτοια διακήρυξη καὶ τὸ δάσκαλο καὶ εὐεργέτη του Λούκαρη θὰ ἐνίσχυε καὶ τοὺς προοδευτικούς ἱεράρχες τῆς ἐποχῆς του θὰ βοηθοῦσε νὰ ὑψώσουν καὶ αὐτοὶ τὴ φωνή τους γιὰ μεταρρυθμίσεις στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Καὶ μιὰ θρησκευτικὴ μεταρρυθμιστὴ θὰ εἶχε τεράστιες ἐπιπτώσεις στὸ σκλαβωμένο Γένος. Ἄλλο: Ὅταν ὁ Πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Κονταρῆς, πιστὸς φίλος τῶν καθολικῶν καὶ φανατισμένο ὄργανο τῶν Ἰησουιτῶν, κάλεσε Σύνοδο στὶς 24 τοῦ Σεπτέμβριου τοῦ 1638, γιὰ νὰ καταδικάσῃ τὴν Ὁμολογία τοῦ Λούκαρη ποὺ εἶχε πεθάνει τὸν Ἰούνιο τῆς ἴδιας χρονιᾶς καὶ νὰ τὸν ἀναθεματίσῃ, ὁ Κριτόπουλος πῆγε στὴ Σύνοδο καὶ ἀντὶ νὰ καταγγεῖλῃ σ' αὐτὴ τὸν Κονταρῆ ὡς λατινόφιλο καὶ ὄργανο τῶν Ἰησουιτῶν καὶ νὰ ὑπερασπιστῇ καὶ τὴν Ὁμολογία τοῦ Λούκαρη, ποὺ δὲν διέφερε σχεδὸν ἀπὸ τὴ δική του, καὶ τὴ μνήμη του, αὐτὸς ὅχι μόνον δὲν μίλησε, ἀλλὰ ὑπέγραψε καὶ τὸν ἀναθεματισμὸ του (σ. 102). Τὸν ἄλλο χρόνο (1639), ὕστερ' ἀπὸ ἓνα ταξίδι του στὴ Ρουμανία, ὁ Κριτόπουλος πέθανε ἐκεῖ σὲ ἡλικία 50 χρονῶν. Μερικοὶ μελετητὲς τοῦ ἔργου του ἀπέδωσαν τὸ θάνατό του στὴ στενοχώρια του, ποὺ ἀπαρνήθηκε τὸ δάσκαλο καὶ

ευεργέτη του και τὸν ἀναθεμάτισε. Αὐτὸ ὅμως εἶναι μιὰ κατοπινὴ ὑπόθεση, ἂν ὄχι δικαιολογία.

Μιὰ ἔσχατη παρατήρηση εἶναι πὼς ὁ ὁμιλητὴς δὲν ἔδωσε στὴν ἀρχὴ ἀρχὴ τῆς διάλεξής του τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς Ἀναγέννησης, πὺ μέσα του ὠρίμασε καὶ ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση (1500-1650) στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τ' ἀποτελέσματά της. Γιατὶ συνάρτηση ἀνάλογων παρὰ γόντων εἶναι καὶ ἡ ἀπόπειρα γιὰ θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία μὲ τοὺς Κύριλλο Λούκαρη, Μητροφάνη Κριτόπουλο, Μελέτιο Συρίγο, Γεώργιο Κορέσιο καὶ Θεόφιλο Κορυδαλέα—ζοῦν ὅλοι τους ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα—ποῦ κι ἂν δὲν πέτυχαν τὴ θρησκευτικὴ ἀναγέννηση τῆς Ὁρθοδοξίας, ἄνοιξαν ὅμως τὸ δρόμο γιὰ τὸν νεοελληνικὸ οὐμανισμὸ καὶ διαφωτισμὸ. Ἔτσι θὰ φωτιζόταν καλύτερα ἡ προσωπικότητα τοῦ Κριτόπουλου μέσα σὲ μιὰ τόσο ταραγμένη ἐποχὴ. Ὅμως, ὅπως κι ἂν εἶναι, ἡ διάλεξί τοῦ κ. Ἀναστασίου πρέπει νὰ ἔχη κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν νέων θεολόγων καὶ φιλόλογων γιὰ μιὰ συστηματικὴ ἀπὸ κάθε ἀποψη μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Κριτόπουλου, ποῦ θὰ ξεδιαλύνῃ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ἀκόμα στὶς γενικὲς της γραμμὲς ἔδωσε μὲ σαφήνεια τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κριτόπουλου ποῦ τόσο τίμησε τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα στὴ Δύση καὶ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα ὀνόματα τῶν φωτισμένων τέκνων τῆς σκλαβωμένης πατρίδας μας, μιὰ δόξα τῆς Βέροιας μὲ πανελλήνια προβολή.

I. Παπαδριανού, «Ένας μεγάλος Μακεδόνας ἀπόδημος: Εὐφρόνιος Ραφαὴλ Παπαγιαννούσης - Πόποβιτς» (σσ. 107-133).— Ὁ κ. Παπαδριανὸς θέλησε νὰ δώσῃ μιὰ διάλεξι, ποῦ νὰ τὴν παρακολουθήσῃ βέβαια τὸ ἀκροατήριό του μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον, ταυτόχρονα ὅμως νὰ μὴ χάσῃ καὶ τὸν αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸ της χαραχτήρα. Καὶ τὰ πέτυχε καὶ τὰ δυό. Τὸ δεύτερο τὸ δείχνει ἡ βιβλιογραφικὴ της ἐνημέρωσι καὶ τὸ πρῶτο ἡ ζωντανὴ εἰκόνα ἀπὸ τὴν καταπληχτικὴ δραστηριότητα ποῦ ἔδειξε ὁ πατέρας, Δημ. Παπαγιαννούσης, ὥστε νὰ γίνῃ ἀρχιεπίσκοπος Βούδας καὶ νὰ πάρῃ καὶ τὸν τίτλο τῆς εὐγενείας (von) τῆς Αὐστροουγγρικῆς ἀριστοκρατίας καὶ ὁ γιὸς Χαρίτων ἢ Χαρίσιος Παπαγιαννούσης.

Ἡ ἐπιγραφή τῆς ὁμιλίας εἶναι Εὐφρόνιος Ραφαὴλ Παπαγιαννούσης - Πόποβιτς, ἀλλὰ ἓνα σημαντικὸ της μέρος πιάνει καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Δημητρίου - Διονυσίου Παπαγιαννούση - Πόποβιτς, τοῦ πατέρα τοῦ Εὐφρόνιου. Καὶ εἶναι πατέρας καὶ γιὸς προσωπικότητες ἰσοδύναμες καὶ πρῶτες πρῶτες.

Ὁ ὁμιλητὴς, ἀφοῦ ἐπισημάνῃ τὰ αἷτια ποῦ ἀνάγκαζαν τοὺς Μακεδόνες νὰ ξεριτευτοῦν τὸν 17ον καὶ 18ο αἰῶνα στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη, περνᾷ ὕστερα στὴ θεωρία τοῦ ἐθνολόγου G. Weigand γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Μακεδόνων αὐτῶν. Τί χρειαζόταν νὰ θυμηθῇ ἐδῶ τίς ἐθνολογικὲς θεωρίες τοῦ Weigand, ὅταν ξέρουμε πὼς εἶναι πιὰ ξεθωριασμένες, ὅσο κι ἂν τοῦ κάκου προσπάθησε νὰ τίς ρετουσάρῃ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμο (στὰ 1937) ὁ Σέρβος καθηγγητὴς Δουσάν Πόποβιτς; Τὸ γεγονός ὅτι στὴν Αὐστροουγγαρία οἱ Δυτικομακεδόνες αὐτοὶ μαζί μὲ ἄλλους Μακεδόνες, Ἡπειρώτες, Θεσσαλοὺς καὶ ἄλλους Ἕλληνες ἱδρυσαν 30 ὀρθόδοξες ἑλληνικὲς κοινότητες, πὼς ἔχτισαν ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, ἑλληνικὰ σχολεῖα, ὅπου δίδασκαν Ἕλληνες δασκάλοι, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἀρχεῖα τῶν Κοινοτήτων αὐτῶν, πὼς ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀπόδημοι

ήταν ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ἔγραφαν ἑλληνικά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γλώσσα ποῦ μιλοῦσαν, πὼς εἶχαν ἑλληνικὴ ἔθνικὴ συνείδηση καὶ πὼς κρατοῦσαν γερούς δεσμούς μετὰ τὴς ἑλληνικῆς πατρίδος τους, ἀποστομώνουν κάθε Weigand. Ἄλλὰ καὶ ἡ Οὐγγρική ἱστορία γιὰ κοινότητες ἑλληνικῆς μιλάει¹.

Ἀπὸ τοὺς Παπαγιαννούσηδες ὁ ὁμιλητὴς δίνει φυσικὰ πρῶτα τὴ ζωὴ τοῦ πατέρα Δημητρίου Παπαγιαννούση καὶ κατόπιν παρακολουθοῦμε τὴ ζωὴ τοῦ γιοῦ Εὐφρόνιου Ραφαήλ Παπαγιαννούση - Πόποβιτς ποῦ γεννήθηκε στὴν Κοζάνη τὸ 1772, διέπρεψε ὡς δάσκαλος, δημοσιογράφος καὶ συγγραφέας σχολικῶν βιβλίων καὶ πέθανε στὸ Γιάσι τῆς Μολδαβίας στὰ 1837.

Τὴ δράση τῶν Παπαγιαννούσηδων ὁ ὁμιλητὴς τὴ συνδέει καὶ μετὰ πλῆθος προβλήματα ποῦ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀπόδημοι Δυτικομακεδόνες, ὥσπου νὰ ὀργανώσουν τὴς Κοινότητες τους, νὰ χτίσουν τὴς ἐκκλησίες καὶ τὰ σχολεῖα τους ἢ τουλάχιστο νὰ ἐξασφαλίσουν κάποια στέγη καὶ γιὰ τὰ δυὸ αὐτά. Καὶ κοντὰ σ' ἄλλ' αὐτὰ καὶ πέρ' ἀπὸ τὴς ἐπαγγελματικῆς τους φροντίδας μέσα σ' ἓνα τόπο ζένο ἦσαν ἀναγκασμένοι ν' ἀντιπαλέψουν καὶ τὴς ξένες προπαγάνδες ποῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὕστερ' ἀπὸ τὴ Μεταρρύθμιση καὶ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση ἤθελαν νὰ τοὺς «προστατέψουν» καὶ νὰ τοὺς κάμουν νὰ χάσουν καὶ τὴ γλώσσα τους καὶ τὴν ἔθνικὴ τους συνείδηση καὶ τὴν ὀρθοδοξία τους καὶ ὅ,τι ἄλλο ἑλληνικὸ ἔφεραν μαζί τους ἀπὸ τὸν τόπο τους καὶ τὸ φύλαγαν μετὰ θρησκευτικὴ εὐλάβεια. Μὰ οἱ Δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Ἕλληνες εἶχαν βαθιὰ ριζωμένη τὴν καταβολὰ τῶν πατέρων τους γιὰ ὅ,τι ὄσιο καὶ ἱερό, καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα φυσικὰ γιὰ τὴν ὀρθοδοξία τους. Προβάλλοντας λοιπὸν μπροστὰ μας ὁ ὁμιλητὴς τὴ ζωὴ τῶν Παπαγιαννούσηδων, ποῦ ἀπὸ τὴν Κοζάνη ξενιτεύτηκαν στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ μετὰ τὴν ἐργατικότητά τους, μετὰ τὴν ἐντιμότητα καὶ μετὰ τὴν ἐξυπνάδα τους μπόρεσαν νὰ ἀναδειχτοῦν σὲ ξεχωριστὲς προσωπικότητες, εἶναι σὺν νὰ μᾶς προβάλλῃ τὴ ζωὴ ὅλων τῶν ἀπόδημων Ἑλλήνων ὅπου γῆς. Ἡ διαδοχὴ τῶν γεγονότων ὥστόσο ποτε ποτε παρουνσιάζει κενὰ ποῦ δείχνουν πὼς ὁ ὁμιλητὴς πύκνωσε πολὺ τὸ θέμα του, μιὰ καὶ ἡ διὰλεξις αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ σύντομη μορφὴ μεγάλῃς μονογραφίας. Ἔτσι π.χ. δὲν ξέρουμε γιὰτί ἔλλαξε τ' ὄνομά του ὁ Χαρίτων Παπαγιαννούσης σὲ Εὐφρόνιο Ραφαήλ λίγο πρὶν φύγῃ γιὰ τὴν Οὐγγαρία καὶ γιὰτί δὲν τὸν προστατέψῃ ὁ πατέρας του γιὰ τὴς σπουδῆς του, παρὰ χρειάστηκε νὰ τὸν βοηθήσουν ζωέμποροι Δυτικομακεδόνες. Ὅμως παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ διήγησις εἶναι ζωντανή, συναρπαστικὴ. Ὁ κ. Παπαδριανὸς κατέχει πολὺ καλὰ τὸ θέμα του καὶ γι' αὐτὸ θέτει προβλήματα μετὰ ἐνδιαφέρον. Εἶναι μιὰ διὰλεξις μετὰ πλούσιες προεκτάσεις.

Τ. Γ'οιτσόπουλοβ, «Γεώργιος Ζαβίρας, ὁ Σιατιστεὺς, θεράπων τοῦ λογίου Ἐρμού καὶ τοῦ κερδῶου» (σσ. 135-184). - Ἡ διὰλεξις ἀποτελεῖται

1. Σπ. Λάμπρου, «Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρία καὶ Αὐστρία Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ», ΝΕΛΛ. 8, 1911, 257-300. Τοῦ ἰδίου, «Ἐρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καὶ Βιέννης», ΝΕΛΛ. 17, 1923, 113-139. 18, 1924, 48-69, 276-291, 374-382. 19, 1925, 225-232. Γ. Βογιατζίδης, «Αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστρουγγαρίας», *Ἡμερολόγιον Μεγάλῃς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1926, 71-72.

ἀπὸ 7 τμήματα. Τὸ I (σσ. 137-138) εἶναι ὁ σχετικὸς πρόλογος. Τὸ II (σσ. 138-147) μιλάει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Σιάτιστας¹.

Στὸ III τμήμα (σσ. 147-154) ὁ ὁμιλητὴς δίνει μιὰ γενικὴ εἰκόνα ἀπὸ τῆ ζωῆ τῶν ἀπόδημων Δυτικομακεδόνων στὴν Οὐγγαρία, πού ἀνάμεσά τους εἶναι καὶ πολλοὶ Σιατιστινοί, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες. Ὅλοι αὐτοὶ ἔχουν ἰδρῦσει ἐδῶ 30 ὁρθόδοξες ἑλληνικὲς κοινότητες. Καὶ τὰ δυὸ ὅμως τὰ τμήματα αὐτά, II, III, χωριστὰ τὸ καθένα, ἔχουν τὴν ἀξία τους καὶ τὴ θέση τους, ἀλλὰ μέσα σὲ μιὰ ἱστορία τῆς Σιάτιστας καὶ τῶν ἀπόδημων Ἑλλήνων στὴν Οὐγγαρία. Ὁ ὁμιλητὴς ἔπρεπε νὰ δώσῃ τὸ κοινωνικὸ περίγυρο πού μέσα του γεννήθηκε καὶ διαμορφώθηκε ὡς τὰ 16 χρόνια τοῦ ὁ Ζαβίρας, μὰ τὰ εἰσαγωγικὰ αὐτὰ εἶναι πολλὰ· πιάνουν κάτι παραπάνω ἀπὸ τὸ 1/3 τῆς διάλεξης, καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο εἶναι πὼς δὲν παρουσιάζουν τόσο σοβαρὴ ὀργανικὴ ἐνότητα μετὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ζαβίρα. Ἀντίθετα μάλιστα· ἂν ἔλειπαν αὐτὰ, θὰ ξαλάφρωνε τὸ κείμενό της ἀπὸ ἓνα βαρὺ φορτίο ὄχι ἀπαραίτητο καὶ ὁ ἀκροατὴς θὰ καταλάβαινε ἀμέσως πὼς θέμα τῆς διάλεξης εἶναι ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γ. Ζαβίρα. Τὴν προσωπικότητα τοῦ Ζαβίρα τὴ βλέπουμε στὸ IV τμήμα (σσ. 154-161) ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτοβιογραφία του καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα βιογραφικὰ στοιχεῖα πού δίνουν ἡ νεκρολογία του καὶ ὁ βιογράφος καὶ σχολιαστὴς τοῦ ἔργου του καθηγητὴς Α. Horváth.

Ὁ Ζαβίρας πῆρε βέβαια τὴ βασικὴ του μόρφωση στὴ Σιάτιστα ὡς τὰ 16 του χρόνια, ἀλλὰ στὴν Οὐγγαρία, παράλληλα μετὰ τὸ ἐμπόριο πού ἀσκούσε, παρακολούθησε καὶ μαθήματα φιλοσοφικὰ κοντὰ σὲ Λατίνους καλόγερους καὶ μάθαινε καὶ ξένες γλώσσες (σ. 158). Μέσα λοιπὸν στὶς ἱστορικὲς συνθήκες τῆς Οὐγγαρίας στὸ δευτέρου μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, πού τις ἐπηρέαζε τὸ πνεῦμα τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης πού κοντοζύγωνε, πρέπει ν' ἀναζητήσουμε καὶ τὴν ἐφεσὴ του νὰ θητέψῃ ἐξὸν ἀπὸ τὸν κερδῶο καὶ στὸ λόγιό Ἑρμῆ. Ἐπειτα τὸ φαινόμενο αὐτό, χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ συχνὰ καὶ γιὰ ἄλλες ἐποχές, εἶναι συνηθισμένο· φτάνει νὰ θυμηθοῦμε καὶ μόνο τὸ Σόλωνα, τὸν Ἀθηναῖο.

Στὸ V τμήμα (σσ. 161-175) μιλάει γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Ζαβίρα, ὅπως τὰ δίνει ὁ ἴδιος (σ. 161).

Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐξηγήσῃ ἀκόμα ὁ ὁμιλητὴς γιατί ὁ Ζαβίρας ἀπὸ τὰ ἔργα του αὐτὰ, πρωτότυπα καὶ μεταφράσεις, τὰ 13 τὰ διαθέτει σὲ ζητήματα θεολογικά. Ὁ λόγος εἶναι—νομίζω—πὼς καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ὅπως καὶ λίγο νωρίτερα, ἡ Ὁρθοδοξία καὶ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὴν Ἑλλάδα εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ τὴν προπαγάνδα τοῦ καθολικισμοῦ καὶ προτεσταντισμοῦ². Ὁ Ζαβίρας λοιπὸν ἀισθανόταν τὴν ἀνάγκη μπροστὰ στὸν κίνδυνο τοῦ προσηλυτισμοῦ νὰ ἀρματώσῃ τὸν Ἑλληνισμό καὶ τῆς διασπορᾶς καὶ τῆς Ἑλλάδας μετὰ τ' ἀπαραίτητα μέσα γιὰ νὰ μπορέσῃ ν' ἀμυνθῇ καὶ νὰ μείνῃ ἀκλόνητος στὴν

1. Γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Σιάτιστας βλ. τὴ σύντομη μὰ καλὴ μελέτη τοῦ Δημ. Κανατσούλη, «Πότε ἐκτίσθη ἡ Σιάτιστα», *Σιατιστέων Μνήμη* (Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1972, σσ. Α42-Α43. Ν. Ψημένου, «Τὸ τοπωνύμιον Σιάτιστα», αὐτ., σσ. Α60-Α64.

2. Ζαχ. Τσιριπανλῆ, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 7-11, 28-33 κ.ά.

Ὁρθοδοξία. Γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ κανένας πὼς ὁ Ζαβίρας δὲν ἀγάπησε τὴν Οὐγγαρία σὰν δεύτερη πατρίδα του. Ἐμεινε ὡστόσο ἀσυμβίβαστος σὲ δυὸ πράγματα: στὴν ὀρθοδοξία καὶ στὸ διαφωτισμὸ τοῦ γένους.

Μὰ καὶ τ' ἄλλα ἔργα, ὅπως βλέπει κανεὶς ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους, ἔχουν σχέση καὶ μὲ τὴν γενικὴ μὲρψωση τῶν μαθητῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἔχουν ὅμως καὶ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπικαιρότητα. Γι' αὐτὸ κι ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει κάποια συσχέτιση τῶν ἔργων αὐτῶν μὲ τὴν αἰτία ἢ μὲ τὴν ἀφορμὴ πού ἀνάγκασε τὸν Ζαβίρα νὰ γράψῃ ἢ νὰ μεταφράσῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἔργο. Πῶς εἶναι καὶ τ' ἄλλα ἔργα του ἀληθινὰ συνάρτηση ἱστορικῶν ἢ πολιτικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς του, θὰ τὸ ἐπαλήθευε ἡ ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, ὅπως φυσικὰ καὶ τῆς Οὐγγαρίας. Τὰ βοηθήματα δὲ λείπουν. Λίγες ὅμως σχετικὲς σημειώσεις θὰ τοποθετοῦσαν τὸ κάθε ἔργο μέσα στὰ ἱστορικὰ του πλαίσια καὶ θὰ τὸ φώτιζαν θετικά.

Στὸ VI τμῆμα (σσ. 175-182) ὁ ὀμιλητῆς ἀναλύει τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Ζαβίρα *Νέα Ἑλλάς*. Ἀφοῦ διηγηθῆ τὴν περιπέτεια πού εἶχε τὸ ἔργο αὐτό, ὥσπου νὰ ἐκδοθῆ στὰ 1872—ὁ Ζαβίρας πέθανε στὰ 1804—, ἀναλύει ὕστερα τὸ περιεχόμενό του καὶ τὸ ἀξιολογεῖ. Τὸ VII τμῆμα τέλος (σσ. 182-184) κλείνει τὴν ὀμιλία μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ζαβίρα πού τὸν χαρακτηρίζουν ἰδιαίτερα.

Μέσα σ' ἓναν τόμο μὲ τέσσερις ὀμιλίες, πού οἱ τρεῖς τους εἶναι στὴ «δημοτικὴ», πάντως σὲ πολὺ ἀπλὴ γλωσσικὴ διατύπωση, ἡ ὀμιλία τοῦ κ. Γριτσόπουλου σὲ μιὰν ἀτσαλάκωτη καθαρεύουσα ἀποτελεῖ παραφωνία. Τὶς διαλέξεις σήμερα τίς συνηθίσαμε σὲ γλώσσα ἀπλή. Αὐτὸ ἀπαιτοῦσε καὶ τὸ θέμα του. Γιὰ ν' ἀφήσω ἄλλα χαρακτηριστικὰ σημεῖα ἐκεῖνο τὸ πεπνυμένος (σ. 175) τί ἤθελε; Ἐπίσης τὸ φανερὰ καὶ ἄμεσα (σ. 180) γιατί ὄχι ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ἢ φανερὰ ἢ κρυφά, ἂν μποροῦσε νὰ σταθῆ αὐτὸ τὸ δεύτερο;

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ